

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi

Cilt VI. Sayı: 5

*

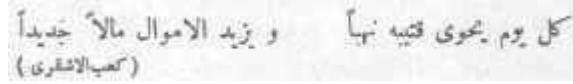
1948 Kasım - Aralık

KUTEYBE BİN MÜSLİM'İN H'ÂRİZM VE
SEMERKAND'I ZABTI.

(Hicrî 93-94-Milâdî 712)

Dr. AKDES NİMET KURAT

Tarih Profesörü

1. Kaynaklar.

H. A. R. Gibb'in *The Arab Conquests in Central Asia*¹ adlı mü-
him araştırması bulunduğu halde böyle bir mevzuu ale almanıza sebep, bu
müellifin istifade edemediği yeni bir kaynağın meydana çıkmasıdır. Abu
Muhammed İbn A'şam al-Küfî'nin *Kitab Futûh al-Buldân* adlı tarihini
kastediyoruz.

¹ Bulletin of the School of Oriental Studies II. (1922); Türkçe tercümesi: *Orta
Asyada Arap fütuhâtı*, M. Hakkı. Türkiyat Enstitüsü neşriyatından. İstanbul 1930.
(Bu mevzuu ait belli başlı bibliyografya verilmiştir).

H'ârizm'in ve Semerkand'ın Araplar tarafından zabtına ait W. Barthold'un,
Türkistan tarihi için esas eser olmakta devam eden, *Moğol istilâsı sırasında Türkistan'* -
nda temas edilmiştir (aslı rusça, St. Petersburg 1898-1900 ; İngilizce tercümesi - *Tur-
kestan down to the Mongol invasion*. Gibb Memorial, New Series V (1926) ; bizi ilgilendiren kısmı İngilizce neşrinin 184 - 185 sayfeleri). Ayrıca Enzyklopaedie des İslam'da *Samarkand* (IV, 138-140, H. H. Schaeder) ve *Kutayba b. Müslim* maddeleri.

Bu eserin mevcudiyeti bilinmesine rağmen bir tetkik mevzuu olarak henüz ele alınmış değildir; halbuki burada diğer kaynaklarda bulunmayan birçok yeni ve mühim kayıtlara rastlanıyor. Eserin mahiyeti ve diğer kaynaklar arasındaki yerini göstermek maksadıyla, evvelâ bu devire ait diğer arapça me hazler hakkında elde mevcut malûmatı nakletmeği faydalı buluyoruz. Bildiğimize göre, İbn Aşam al-Küfi'nin eserinin bu kısmından şimdiye kadar ilmî literatürde ancak Prof. A. Zeki Velidi T o g a n istifade etmiştir (bk. *İbn Fadlan's Reisebericht*. D. M. G. Lpzg 1939. S. 295 ve devamı; *İslâm Ansiklopedisi* (tercemesi) *Azərbaycan* maddesinde m. y.). Arapların Maveraünnehir ve Hvârizm'e girişlerine ait malûmat başlıca şu kaynaklarda bulunuyor: Abu'l-Abbâs Ahmed b. Yahya b. Cabir al-Balâzuri'nin (ölümü tarihi 279 hicrî = 892 milâdî) *Kitâb Futûh al-Buldan* (De Goeje neşri, Leyden 1866) ve *Kitâb al-Ansâb'i*; Ahmed b. Abu Ya'kub b. Ca'fer b. Vahb ibn Vazih al-Ya'kübî'nin (öl. t. 284 h. = 897 m.) *Tarihi* (Houtsma neşri, 2 cild, Leyden 1883); aynı müellifin *Kitab al-Buldân'i* (BGA VII); Abu Ca'fer Muhammad ibn Carîr al-T a b a rî'nin (öl. t. 310=923) *Tarih al-Rusül ve'l-Mulûk'ü* (De Goeje neşri, bizi bilhassa II. ve III cildleri ilgilendiriyor). Bunun dışında: Dinavari, İbn al-Aşir, Narşahi'lerineserleri geliyor; tafsilât için Gibb'in eserine bk).

Bilindiği veçhile, bu kaynaklar, Orta Asya'daki Arap fütuhâtından en az ikiyüz yıl sonra kaleme alınmışlardır; fakat kendilerinden çok önce yazılan malzemedен istifade edildiği biliniyor. Tabari'nin, Orta Asya vak'aları için 'Ali bin Muhammad al-Madâini'nin eserini başta tuttuğunu görüyoruz; diğer birçok kaynaktan başka "an'ane,, (tradition) ler ve rivayetlerden de faydalanılmıştır. Bu "an'ane,, lerin bir kaç nevi olduğu anlaşılıyor (bk. Gibb'in eseri, Türkçesi S. 12/13). Bunların bazen kabile veya fırkaların menfaatleri gözetilerek, yahut bazı zevat üzerinde durularak tertibedildikleri bilinmekle beraber, sırasına göre tarihî kıymetleri de mühimdir. Gibb'in tasnifettiği veçhile en maruf "an'ane,, ler şunlardı: 1. İbn Hâzim ailesine hasredilen Kays (كيس) an'anesi; 2. Muhallab'e hasredilen Ezd Rabi'a an'anesi: bu an'ane Araplar arasında bilhassa makbul olup Balâzuri tarafından nakledilmiştir. 3. Bâhili (باهلي) an'anesi, Bâhilî kabilesinin kahramanı, Türkistan fatihi, Kutayba (Kuteybe) bin Müslim'e (كثير بن مسلم) hasredilmiştir; Tabari'nin eseri başta olmak üzere, bütün kaynaklarda bu an'enenin ehemmiyetsiz telâkki edildiğine bakılarak

E S a c h a u, *Zur Geschichte and Chronologie von Khazarizm*. Wien (Sitz. Ber. der W. Akad). 1873. Barthold'un eserinde bu devir ancak umûmî hatlarıyla çizildiğinden fazla bir şey bulunmadığı gibi, diğer müelliflerin yazıları da bizi tatmin etmekten uzaktır. Son zamanlardaki arkeologya tarih ve edebiyat literatüründe H'ârizm ve Soğd mintakalarını ilgilendiren rus neşriyatından haber aldık ise de, bunların hepsini getirtmek mümkün olmadı.

Bâhili ananesinin çok az rağbet bulduğuna ve kıymetsizliğine hükmedilmişse de¹ bu görüş her bakımdan isabetli olmasa gerektir. Abu Muhammad Ahmad ibn A'sam al-Köfi'nin Türkistan'ı istilâ bahsinde Bâhili an'anesine ait bir versiyondan geniş ölçüde istifade edilmiş olduğunu ilerde göreceğiz. Ya'kübi'nin tarihinde de bu an'aneden iktibaslar bulunuyor; Tabari'nin kitabında ise (قال الياهليون) şeklinde birçok defa bu an'aneden parçalar görüyoruz; mamafih Tabari'nin eserinde bunlar daima ikinci veya üçüncü plânda kalmıştır. 4. Ya'kübi, Balâzuri ve Narşahi tarafından nakledilen mahalli bir Buhara an'anesi. 5. Dina-vari'nin naklettiği rivayetler. 6. Şu'ûbiye hareketinin menfaati gözönünde bulundurularak terkibedilen, ve Balâzuri'nin eserinde tesadüf edilen Abu 'Ubayda (أبو عبيدة) den menkul rivayetler; bunlar arasında bizi yakından ilgilendireni - "Bâhili an'anesi,,dir. Yerli ve Buhara an'anelerinde, Kays, Ezd, Rabi'a Ve Abu 'Ubayda an'anelerinde Türkistan vakalarını aydınlatan bazı kayıtlar bulunduğu muhakkak ise de, bu hususta toplu ve tarihî bakıyata uygun en çok malûmatın Bâhili an'anesi'nde muhafaza edildiği anlaşılıyor. Şimdiye kadar bu sahada yapılan araştırmalarda esas itibariyle Tabari'nin ileri sürdüğü veya ehemmiyet verdiği çerçeveler içinde kalınmıştır; halbuki bunun bazan en doğru malûmatı teşkil etmediği, Hvârizm ve Semerkand'ın Kuteybe b. Müslim tarafından zabtı vakasını incelerken görülmektedir.

Abu Muhammad Ahmad ibn A'sam al-Köfi'nin (أبو محمد أحمد ابن اعثم الكوفي) hayatı ve eserine ait mevcut müracaat kitaplarında, başta K. Brockelmann'ın *Geschichte der arabischen Literatur*² ü olmak üzere, hemen hemen hiç malûmat yoktur; Brockelmann'ın eserinde "ilk halifeler devrine ait bir sürü masalvari hikâyelerden mürekkep olduğu,, kaydıyle iktifa olunmuştur². Bu tarzda bir mütaleânın serdedilmesine yegâne sebep: İbn A'sam al-Küfi'nin *Kitab al-Futüh'unun* arapça aslının ve bilhassa İran, Azerbaycan ve Türkistan'daki arap fütuhatına ait kısımlarının ilim alemince meçhul kalmış olmasıdır.

Abu Muhammad Ahmad İbn A'sam al-Küfi'nin Tabari ile muasır, yâni hicrî IV. ve milâdî X. yüzyılın başlarında yaşadığı anlaşılıyor³. Üç cild olarak muhafaza edilen eserinin I. cildi Ebubekir'in hilâfetinden Osman'ın şehadetine kadar gelir; 2. cildi Osman'ın şehadetinden Mâmun'e kadardır. 3. cildi ise Afşin'in Babek'i yenmesi, halife Al - Mustâ'in Billah'in sonu ile biter. Müellifin, şî olmasi hasebiyle, eseri kısaltılarak farsçaya terceme edilmiş ve taşbasması ile yayınlanmıştır⁴.

İlk halifeler devrine ait eserinin birinci cildinin Almanya'da Gotha Üniversitesi kütüphanesinde bulunduğu biliniyor; bunun devamı olan

¹ Gibb, *Orta Asya'da Arap fütuhâtı*. S. 13.

² Supplement B.S. I, 516 (Nachträge).

³ Frâhn, *Indications bibliographique* p. 16.

⁴ Bk. C. Rieu, *Catalogue of Persian MSS in the British Museum*. Vol. I. (1879) 151 p.

ikinci cildi (halife Osman b. 'Affan ve Ali devri) ise İstanbul'da, Topkapı Sarayı Müzesi kütüphanesinde mahfuzdur (III. Ahmed kitapları, No. 2956). iki cild halinde bulunan bu elyazmanın bizi ikinci cildi ilgilendirir: Araplar'ın Türkistan'ı istilâları bahsi buradadır. Türk tarihinin şimdiye kadar pek iyi bilinmeyen bazı kısımlarını, aydınlatan kayıtlara da tesadüf ediyoruz; bilhassa Hazarlar'a ait enteresan malûmat nakledilmektedir. Topkapı Sarayındaki nüsha Muhammad bin Alî bin Muhammad الطنبؤى (?) tarafından 15 Rebiülevvel 873 (3. X. 1468) tarihinde istinsah edilmiştir ve gayet okunaklıdır.

İbn A'şam al-Köfi'nin, eserini yazarken hangi kaynaklardan istifade ettiğini incelemek ilerdeki yazılarımızdan birinin mevzuunu teşkil edeceğinden, bu müellifin "Bâhili an'aneleri,,ni geniş ölçüde kullandığını kayıtlarla iktifa edeceğiz.

II. Arap istilâsı sırasında Maveraünnehrin ve komşu memleketlerin durumu

Arap istilâsı Türkistan'a yaklaşırken (M. s. VII. yüzyıl ortaları) Türkistan ve komşu memleketler- etnik, siyasi ve kültür bakımından karışık bir manzara arz ediyordu. Hvârizm'in ve Maveraünnehr'in yerli ahalisi "ari,, veya "iran,, menşeli diye kabul edilse bile, buralara çok eski bir devirdenberi doğudan ve şimalden "türk,, menşeli bir çok kavmin geldiği biliniyor. 576 da Eftalitler (Abdal'lar) devletine son verilmesi ve Köktürk hâkimiyetinin Ceyhun (Amuderya) kıyılarına kadar yayılması neticesinde, Batı Türkistan'ında türk unsurunun büsbütün çoğaldığına hükmetmeliyiz. Karluk uruğlarının Fergane üzerinden Toharistan'a kadar geldikleri ve Türgişler'in de Talaş ve Çu boylarından, Şaş, Maveraünnehr ve Merv mıntakasına kadar ilerledikleri görülüyor. VIII. yüzyıl başında Soğdlar'dan Toharistan ve Sicistan'da, Türkler'e has "tarhan ,, yabgu,, ve "şad ,, lâkaplarının kullanılması - buralardaki Türk hâkimiyetinin uzun bir mazisi olduğuna delâlet ettiği gibi, Türk unsurunun umumiyetle zannedildiğinden çok daha kalabalık bir kitle teşkil ettiğini gösterir. Zaten en eski arapça kaynaklarda İran'ın şimal ve doğusundaki memleketlerin yerli ahalisi ile "Türkler,, açık olarak birbirinden ayrılmışlardır¹. Arap istilâ kuvvetleri Horasan'a yaklaşınca, arap kaynaklarında "Türk,, lenden ve "Türk hakanından,, bahsedilmeye başlanmıştır².

"Türk Hakanı,,nın hangi Türk kavmine mensub olduğu açıkça bildirilmiyor; bu asırlarda Maveraünnehr'e yakın sahada Türgişler'in kuvvet kazandıkları malûm olduğuna göre, "Türk hakanı,, ile Türgişler'in hükümdarı kastedilse gerektir. Toharistan'daki Türk beyleri "yabgu,,

¹ Tabari II, 1205, 1224.

² Bk. Tabarî, hicrî 42 yılı. İbn al-Asîr, III. Cild: ذکر فتح خراسان

lâkabını taşıyorlardı¹; buna istinaden Toharistan'da Türkler'in mühim bir yekûn tuttıkları söylenebilir² ; mamafih Türgişler'den de bazı zümrelerin Toharistan'a kadar geldikleri mümkün gibi görünüyor: şayet arapça kaynaklardaki **الترقى** sözü³ "turkuşi,, diye okunursa bu büsbütün katiyet kesbedecektir.

Toharistan ve Sicistan'daki hâkimiyetin, yerli bir sülâle teşkil eden Türk beylerinin elinde olduğunu görüyoruz; VIII. yüzyıl başında bunlardan Nîzek tarhan (veya Tîrek ?) bilhassa ehemmiyet kazanmıştı; ona **نيزك الترقي وكان ركباً** dendiğine bakılırsa⁴ Türgişler'den olması lâzım gelir; bu zatın Türk olduğu açıkça belirtilmiştir. Sicistan'daki Türk beyinin lâkabı "Rutbil,, idi⁵; kendisine hatta, "Büyük Rutbil,, denildiğine göre⁶, orada "Küçük Rutbil,, lerin de bulunduğuna hükmetmeliyiz. Sicistan "Rutbil,, inin de Türk olduğu açıklanmıştır, mamafih, bu sözün türkçe olmadığı ise aşikârdır.

Sırderya (Seyhun) nehrini geçtikten sonra bazı Türk uruğlarının bir yandan Hvgrizm ve bir yandan da Maverâünnehr'in medeni sahalarına sızmakta oldukları anlaşılıyor. Yerli ahalinin bu Türk "sızıntı,, sına müdafaa noktaları - surlar ve hendekler - yapmak suretiyle mani olmak istedikleri biliniyorsa da⁷, Arap istilâsı başladığı sıralarda Türkistan'ın bazı medeni mıntakalarında Türkler'in bulduklarını biliyoruz. Bunların erkenden yarı yerleşik hayata geçmiş olmaları mümkündür ; öyleki sonraları, XI. yüzyıl ortalarında, Oğuz Türkleri'nin Horasan'da vücade getirdikleri duruma benzer bir vaziyet daha o sıralarda hasıl olmuştur.

Maverâünnehr'in Soğd ahalisine gelince, bunların "âri,, ırkından bir kavim oldukları biliniyor⁸; coğrafi vaziyetlerinin icabı olarak Soğdlar, İran-Hindistan-Çin ülkeleri arasında bulunmakla, hem ekonomik hem de

¹ Tabari, hicri 42 yılı (سنه 90) **وكان جيفويه ملك بخارىستان** metinde **جيفويه** yerine **جيفويه** dir, İbn A'sam al-Küfî, II. 1386 : **رجل من عظماء الترك يقال له جيفويه**

² W. Barthold, Enzykl. des islam. «Karluk» lar maddesi.

³ Bu sözün çözülmesi kesin değildir. İbn A'sam'ın eserinde muhtelif tarzda yazılmıştır. **الترقى**, **الترقى** (I, 136 b) **الترقى** (I,138 a), **الترقى** (I,139 a). Ya' kabinin eserinde (Hoautsma neşri II, 342) bu söz **كرمعائون الروسى** dir. **الترقى** nin: Turkuşi (Türgişî ?). Tarkaşi, Barkası veya Yarkaşi diye okunması mümkündür ; bunun türk zümrelerinden birine ait olduğu açıkça görülmektedir.

⁴ İbn A'sam al-Küfî, I, 136 a. Nizek'e ait enteresan teferruat bulunuyor. Tabari'de de ondan çokça bahsedilmektedir II, 1218-1227. **نيزك** m bir isim değil bir lâkap olduğu biliniyor: İbn Hordâdbeh (BGA VI) p. 41. Bunun «Nizek» olmayup «Tîrek» olması da mümkündür; «Tîrek» deye bir türk lâkabı bilindiği halde, «Nizek» bilinmiyor.

⁵ **رطبيل** -İbn Hordâdbeh'de Sicistan melikinin lâkabıdır. (B. G. A. VI) p. 40. İbn A'sam II, 139 b.

⁶ Tabari II, 1042.

⁷ Narşahi, S. 42.

⁸ Soğdlar'a ait belli başlı tetkiklerden bazıları şunlardır: W. Barthold, *Iran*, (1926) 29-41 sahifelerinde ; Yu. Kraçkovski, *Sogdiyski Sbornik*- Leningrad, Akadem. (1934). F. Rosenberg, Soğdlara dair (rusça) Zapiski Kollegii Vostokovedov I

kültürel temasları bakımından gayet elverişli bir sahada yaşıyorlardı; bunun tesiriyle Soğd ülkesi parlak bir ekonomik faaliyete sahne olmuştu. Hindistan ve İran dinleri (Buddizm, Zerdüştlük ve Mani dini) Maverâünnehir'de yayıldı. Soğd devletinin merkezi olan . Semerkand şehri, yalnız Maverâünnehr'in değil, umumiyetle bütün Türkistan'ın en büyük ticaret ve kültür merkezi derecesine yükseldi. Kiş ve Nesef şehirlerinin de Soğd "Afsin,, ine tabi oldukları biliniyor. Soğdlar'ın, Eftalitler'in hâkimiyetleri devrinde de ticaret ve kültür faaliyetlerini inkişaf ettirdikleri biliniyor. Köktürkler'in ve Sassaniler'in müşterek hareketleri neticesinde Soğd ülkesinden Eftalit hâkimiyeti kaldırıldıktan sonra (563 - 567), Amuderya'ya kadar uzanan sahada Köktürk nüfuzu kaim olmuştu; bunun neticesi olarak Soğdlar'la meskûn sahada Türk nüfuz ve hâkimiyetinin tedricen artmış olduğu muhakkaktır; bir müddet sonra Soğd hükümdarlarının "Türk,, lâkablerini taşımağa başladıkları bunu teyit etmektedir. Arap istilâsı başlayınca bu hareket kısmen duraklamışsa da, büsbütün durdurulmuş değildir. Kuteybe bin Müslim'in Maverâünnehir'e karşı harekete geçtiği sıralarda Semerkand'ın Soğd hükümdarı Tarhun (طارشون) adıyla zikrediliyor¹ bunun bir addan ziyade "Tarhan,, diye bildiğimiz bir lâkab olması lâzımgelir.

Zerefşan nehrinin (Soğd nehri) batı ucunda bulunan ve Maverâünnehir'in en mühim şehirlerinden biri sayılan Buhara, kendi başına bir devletin merkezi idi. Burası Kuteybe tarafından, birkaç seferi mütaakip, hicrî 89 da arap hâkimiyeti altına alınmıştı. Buhara'nın bir parça güney-batısındaki Peykend şehrinin de müstakil bir beylik olduğu biliniyor. Soğd ilinin doğudan en yakın komşuları; Uruşana, Şaş ve Fergane devletleri idi. Ayrıca, Çaganyan, Aharun ve Şümân beylikleri de vardı.

Batı Türkistan'ının büyük siyasi ve ekonomik merkezlerinden biri de Hvârizm idi. Çin'den, İran'dan ve Hindistan'dan gelen yolların Maverâünnehir'de birleşmesinden sonra, Hazarlar'ın merkezi ve mühim ticaret şehri olan İtil'e, oradan da Azak denizi ve Karadeniz iskelelerine ulaşan yol, Hvârizm'den geçiyordu. Bunun neticesi olarak Hvârizm'de ticaret çok inkişaf etmişti. Soğd ve İran ahâlisinden ayrı olmakla beraber, yine "âri,, bir kavim oldukları bilinen Hvârizmliler, Amuderya'nın (Ceyhun-Oxus) Aral gölüne (Buhayre-i Hvârizm) yaklaştığı sahada üç büyük şehir kurmuşlardı; bundan başka birçok diğer şehir, kasaba, kale ve

93 p. ve devamı. 1933'te Zerefşan nehri yakınındaki Mug dağı üzerindeki bir Soğd hisarında yapılan kazılar neticesinde, VIII. y. y. ilk rub'una (yani tam bizim meşgul olduğumuz devir) ait arapça, çince ve soğdca vesikaların bulunduğu bildiriliyor (25 let iştoriceskog nauki v SSSR, 1942. S. 47.

¹ Tarhun'a ait paralar, Semerkand'ın 6 klm, güneyindeki Tali-Barzu harabelerinde (arap kaynaklarının «Ridvad» ı; İbn Havkal, B. G. A. II, 372) bulunmuştur : Trudi Otdela İst. i Kul'turı i iskusst. Vostoka (Gos. Ermitaj), II, 1940 63, 93 S.

hisarlar da vardı.¹ Ceyhun nehrinin M. s. VH-X. yüzyıllarda Aral denizine değil, Hazar denizine döküldüğü bilinmektedir; nehrin bu mecrasının izleri halâ mevcuttur; bu yatak, bugünkü Köhne-Ürgenci'n yanından geçiyordu. Hvârizmin payitahtı ise VII. yüzyıl başlarında arap kaynaklarının "Al-Fil (الفيل) dedikleri (sonraki Al-Manşūra) müstahkem bir şehir idi.² Tabari'deki açık bir kayıddan da görüldüğü veçhile, bu şehir Ceyhun'un şimal kıyısında idi; diğer iki büyük şehrin adı sarih olarak bildirilmiyor.

Bu suretle, arap istilâsı Ceyhun kıyılarını aşığı bir zamanda Orta Asya'da bu istilâyı durduracak kuvvetli bir devlet yoktu; bilâkis, Arapların fütuhatını kolaylaştıracak bir siyasi nizam, yani birbirlerinden ayrı küçük devletler (site-devletler) vardı; kuvvetli bir düşmana karşı koyma imkânlarını büsbütün güçleştiren bir "feodal,, sistem hüküm sürmekte idi.

Maveraünnehir ve komşu memleketlerdeki küçük feodal devletlerdeki siyasi ve sosyal duruma gelince, bunların birbirlerine benzedikleri görülüyor; hemen hemen aynı coğrafi, tarihî, iktisadî, siyasi ve kültür şartlarının tesiri altında meydana gelmişler ve ona göre gelişmişlerdi. Bu "devletçikler,, Maveraünnehr'in ziraat için gayet elverişli bir kısmında ve "Çin ipek ticaret yolu,, üstünde bulunmakla, hem ziraat, hem ticaret kültürü yüksek bir mertebeye varmıştı. Her "devletin,, (sitenin) büyük bir merkez ve bir kaç diğer şehirden başka, çokça köyleri ve şato - çiftlikleri de vardı. Arazi, "dihkanlar,, ve "marzaban,, ların, yani toprak aristokrasisinin elinde idi; bunlar müstahkem şatolarda yaşıyorlar ve çiftliklerini işletiyorlardı. Şehirlerde ise ticaretle meşgul olan para aristokrasisi vardı; bu zümre Çin ve İran ticaretini ellerinde tuttuklarından büyük bir servet sahibi idiler.

Her devletin kendi "melik,, i, yani kiralı vardı, ve lâkabları birbirinden farklı idi; Buhara hükümdarına "Buhâr-hudât,, Soğd'unkine "Afşin, İhşid, Tarhun,, Hvârizm'kine - "Hvârizmşah,, denirdi. Bu "melik,, lerin salâhiyetleri "marzaban,, lar ve "dihkan,, lar tarafından tahdit edilmiş, olup kiral, "eşitler arasında ancak birinci,, idi. Askeri teşkilâtın tamamıyla aristokrasi zümresinin elinde olduğu, ve ordularının "melik oğulları, marzabanlar ve dihkanelardan,, teşekkül ettiği biliniyor.

Araplar'ın ellerine geçen şehirlerde "Ateş evleri,, nden (بيت التيران) ve sanemlerden bahsedildiğine göre, buralarda en çok Zerdüş ve Budda dinlerinin yayıldığı anlaşılıyor; yalnız Semerkand'daki "put,, ların yığını koca bir saray kadar olduğu rivayetine inanmak lâzımgelirse-Buddizm'in dahaüs-

¹ H'ârizm'de rus ve yerli arkeologlar tarafından yapılan araştırmalar: A. Tere-nojk in, Hvârizm'de arkeolojik araştırmalar, Sovetskaya Areheologiya, VI (1940). S. P. Tolstov ve A. Freyman'ın araştırmaları.

² Tabari II, 1238. A. Tere-nojk in (y. adı geçen eser) Fil (Pil) Kalesinin yerini tesbit etmiş ve bu hususta enteresan malzeme bulup çıkarmıştır, S. 164 - 175.

tün bir durumda bulunduğuna hükmetmeliyiz; başka kayıtlar da bunu teyit edecek mahiyettedir. Semerkand'ın bir müddettenberi Mani dini mensuplarının merkezi olduğu nazarı itibare alınır, bu din ehlinin de epey bir yekûn tuttuğu tahmin edilebilir. Türk illerine ve Çin'e giden Soğd tüccarları arasında maniheistler'in bulunması da bunu teyit etmektedir.

III. Maverâünnehir ve H"arizm'e karşı arap hücumları ve elde edilen neticeler.

Araplar'ın Türkler'le ilk temasları Nehavend meydan muharebesinden sonra olmalıdır (21 Hicrî - 642 M. s.); arap kuvvetleri mağlûp İranlılar'ı takibederken Horasan'dan Toharistan'a girince, buradaki Türk zümreleri ile karşılaşmış olmalıdırlar. Araplar'ın Türkistan istikametinde ilerleyişlerini durdurabilecek yegâne kuvvet olan Köktürk Devleti o sıralarda Çin ile mücadele halinde idi; mesafenin uzaklığı ve ayrı Türk Kavimleri arasında birliğin bulunmayışı Köktürk kağanlarının yeni istilâ karşısında seyirci kalmalarını mucip olmuştu. Nisbeten küçük **bir** zümrenin "Kağanı,, olan Türgiş hükümdarı ise arap hücumlarına karşı koyacak kudrete malik değildi.

Araplar'ın Maverâünnehir ve Hvârizm'e karşı ilk seferlerinin tarihleri katiyetle tesbit edilemiyor; Merv'in Araplar'ın eline düşmesi 31 hicrî (651 M. s.) yılında olduğuna göre, bunu mütaakip Maverâünnehir yolu müslümanlar için açılmış bulunuyordu. İlk seferlerin daimî bir işgalden ziyade, Soğd ve Hvârizm ahalisini haraca bağlamayı istihdaf ettiği anlaşılıyor. Balâzuri'deki bir kayıda göre, Al-Ahnef ibn Kays 31 hicrî yılında (651/52) Hvârizm'e karşı bir sefer açmış, fakat hiç bir başarı elde edememişti¹. Ali ile Muaviye arasındaki mücadele ve Muaviye'nin hilâfeti münasebetiyle cereyan eden vak'aların tesiriyle, Türkistan'a yöneltilen arap istilâsı da duraklamıştı. Ya'kübi'deki kısa bir kayıddan, 'Abdullah bin 'Akü al - Sakaffi'nin 44 hicride (694 M. s.) Hvârizm'i fethettiği bildiriliyorsa da², bunu teyit edecek başka bir kayıda rastlanmıyor.

Maveraünnehir istikametindeki fütuhata yeniden başlanması üzerine 'Ubaydullah bin Ziyâd (عبدالله بن زياد) 54 yılı (674) ilk baharında, Ceyhun nehrini geçerek, Maverâünnehir'in zengin şehirlerinden biri olan Peykend üzerine yürüdü; karşısına çıkan Buhâr-hudât'ın ordusunu bozguna uğrattı. Araplar bundan sonra Buhara'yı kuşattılar; fakat şehri almağa muvaffak olamadılar; mamafih 3.000 Buharalı (Türk?) okçuların arap hizmetine gönderilmeleri şartıyla bir uzlaşma yapıldığı bildiriliyor . Bu suretle Araplar'ın Soğd ülkesine ilk nüfuzları 54 hicrî yılında (674 M. s.) başlamış oluyor.

¹ Balâzuri, Futuh al-Buldan. S. 408.

² Ya'kübi, II, 264.

Halife 'Osman bin 'Affân'm oğlu Sa'id'in, Horasan valisi tayin edilince (hicri 56), Semerkand'a karşı büyük bir sefer açtığı rivayet edilmektedir. Bu sefer esnasında, peygamberin amcası 'Abdumuttalib'in torunu Kuşam bin al-'Abbâs'in (قثم بن العباس) Semerkand'da öldüğü rivayet edilir; ikinci bir rivayete göre de Merv'de ölmüştür. Mamafih Sa'id bin 'Osmân zamanında Arapları'n Maveraünnehir'de fazla muvaffakiyet elde edemedikleri biliniyor. Horasan valisi Selm bin Ziyâd'ın 61 hicrîde (681 M. s.) Semerkand "Tarhun, u ile bir uzlaşma yaptığı bildirildiğine göre, Soğd ülkesinin o tarihlerde arap nüfuzu ve tesiri altına girmeğe başladığına hüküm olunabilir; aynı kumandanın 61 hicrîde (681 M. s.) Hvârizm'e karşı bir sefer açtığını ve Hvârizmliler'le, 400.000 dirhem haraç ödemeleri şartıyla, bir uzlaşma yaptığını öğreniyoruz. Ya'kübü, 63 hicri tarihinde (683 M. s.) Hvârizm'in "fethedildiğini,, ve oradan Buhara'ya gidildiğini yazıyorsa da, bunu teyit eden başka bir kayıda rastlamıyoruz. Salm bin Ziyâd'ın seferleri neticesinde Hvârizm, Buhara ve Semerkand sahasının zabtı için müsait bir durumun hasıl olmasına rağmen, Hilâfetin içinde patlak veren mücadele bu fütuhati semeresiz bırakmış, Maveraünnehir'de arap nüfuzu yeniden azalmıştı.

Maveraünnehr'in fethi işi 77 hicrîde (696 M. s.) yeniden canlandı. O sene Hvârizm ülkesine de bir sefer açıldığını öğreniyoruz ; fakat bunun teferruatı nakledilmiyor. Horasan'ın meşhur valisi ve kumandanı olan Ezd kabilesinden Muhallab'in ölümünü müteakip yerine tayin edilen Yazid bin Muhallab (يزيد بن مهلب) de, babası gibi fütuhata devametti. Mamafih, Haccâc bin Yusuf tarafından teşvik edilmesine bakmaksızın, Yazid bin Muhallab Hvârizm'e karşı bir sefer açmağa hevesli görünmedi ve "zahmeti çok faydası az,, diyerek (قليلة السب شديدة الكلب) boyuna seferi geciktirmeğe çalıştı. Fakat Haccâc ısrar edince, nihayet 85 tarihinde (704 M, s.) Hvârizm üzerine yürüdü. Hvârizmliler'in mağlûp edildikleri, Araplar'ın eline bol miktarda ganimet geçtiği bildiriliyorsa da, Yazid bin Muhallab'in ordusu kışın şiddetinden çok miktarda asker zayıyatı vermişti.

Kutayba bin Müslim al-Bâhil'nin (قتيبة بن مسلم الباهلي) 86 da (705 M. s.) Horasan valiliğine getirilmesini mütaakip, Maveraünnehir'deki arap fütuhati süratle gelişmeğe başladı. Büyük bir kumandan olduğu birçok seferleriyle sabit olan Kutaybe biri Müslim, Maveraünnehir'de harekete geçmeden önce, Araplar'a engel teşkileden bazı yerli şeflerle anlaşmak siyasetini takib etti. Evvelâ, Toharistan'ın Türk hâkimi Nîzek (Tîrek?) Tarhan ile uzlaştı (87 hicri - 705/06 M. s.)¹: Bundan sonra Maveraünnehir'deki şehirlerin zabtı için harekete geçti. Evvelâ Peykend'e hücum etti ve aldı (87 hicri)²; Araplar'a karşı patlak veren bir isyan bahane

¹ Tabari, II, 1184/5.

İbn A'şam, II, 13Sb.

² Tabari, II, 1186/7. Narşahi'deki onteresan malûmat, 52-53.

edilerek, şehir yağma edildi. Kuteybe'nin askerleri eline hiç bir şehirde görmedikleri zengin bir ganimet düştü¹. Bundan bir kaç yıl sonra Buhara arka arkaya hücumla uğradı ve 89 da muhasara edildi. İbn A'şam al-Küfi, Buhara'nın zabtına ait bazı enteresan kayıtlar bırakmıştır. "Buhâr-hudât,, in adını da zikrediyor ve (ماسون ابن داع) olarak bildiriyor; mamafih (ماسون) sözünün noktalanmamış olması, bunun hakikî şeklinin tesbite imkân vermiyor; aynı eserde, Kuteybe'nin Peykend'i alıp Tumuşket üzerine yürüyüşü anlatılırken, karşısına Soğd ve Türk kuvvetlerinin çıktığı ve Türk melik'inin adı da (اور ماسون) olduğu yazılıyor²; Ya'köbi'ye göre de Türk beylerinin birinin adı (كر ماسون) idi³; bu zat Türgişler'in reisi olsa gerektir; meşgul olduğumuz devirden 30 yıl sonra Türgişleri'n Maveraünnehir'e karşı hücumla geçtikleri zaman, reislerinin (كر ماسون) (Kur Mağanun?) olduğu biliniyor⁴; her iki defasında aynı "melik,, in bahis mevzuu olup olmadığı ayrıca sorulabilir.

İbn A'şam al-Köfi'nin bildirdiğine göre Buhara hükümdarı 40 bin kişilik bir kuvvete malikti. Bir müddet savaştıktan sonra Buharalılar'ın 200.000 dirhem haraç ödemek ve Kuteybe ordusuna yardımcı kuvvetler vermek şartıyla bir uzlaşma akdettiklerini öğreniyoruz. Buhara kalesinin Araplar'm eline geçtiği de biliniyor⁵; bundan başka, şehirdeki evlerin yarısı Araplar tarafından zabtedildi. Bu suretle meşhur Buhara şehri Arap hâkimiyeti altına alınmış oldu.

buhara'nın zabtıyla Maveraünnehir'in içinde büyük bir gedik açıldı; Semerkand üzerine daha kuvvetli bir baskı yapmak imkânı hasıl oldu. Semerkand hükümdarı "Tarhun,, un, Kuteybe bin Müslim ile hemen bir uzlaşma yapmak zorunda kalışı bu baskının tabii bir neticesi idi. Bu uzlaşmanın nasıl vukubulduğuna dair iki rivayet nakledilmektedir. Tabari'nin eserinde - Al-Madâini'den naklen- bildirilen ilk rivayete göre: Buhara'nın Kuteybe tarafından zabtı üzerine Semerkand "İhşidi,, (Tarhun) refakatinde iki atlı olduğu halde, şehirden çıkmış ve Kuteybe'nin ordugâhına yaklaşmıştı; her ikisinin arasında Buhara nehri bulunuyordu. "Tarhun,, , Kuteybe ile müzakerede bulunmak için bir adam göndermiş, Kuteybe onu kabul etmiş ve "müzakereler yapılarak uzlaşma şartları tanzim edilmişti,,⁶. Yine, Tabari'nin eserinde nakledilen Bâhilî an'anesinden anlaşıldığı veçhile: Soğd meliki (Tarhun), Kuteybe'nin "acem,, (Deylemliler) efradından müteşekkil kuvvetlerinin kuman-

¹ İbn Asam, II, 139b.

Tabari II, 1199.

² İbn A'şam II, 136a اور ماسون ملك الترك. Başka bir yerde Buhara Meliki'nin adı da ماسون olarak gösterilmiştir. II, 136b .

³ Ya'kübi II, 342.

⁴ G i b b, 30.

⁵ Narşahi, 57.

⁶ Tabari, II, 1290.

dam Hayyân al-Nabati'ye (حيان النبطي) adam gönderip, barış akdini istemiş, kendisinden talep edilen şartları yerine getirmeye amade olduğunu bildirmişti; Kuteybe bu teklifi kabul etmiş, Soğdlar'dan rehinelere getirilmiş, sulh şartlarına göre ödenmesi lâzımgelen meblâğ Soğd melikinden alınmış, ve bunu mütaakib Tarhun Semerkand'a dönüp gitmişti. Bu uzlaşma esas itibariyle, vaktiyle Salm bin Ziyâd zamanında (61 hicrî) Araplarla Soğdlar arasında akdedilen uzlaşmanın yenileştirilmesinden başka bir şey değildi¹. Kuteybe'nin talebettiği şartların kabulü ile Semerkand - Soğd devletinin büsbütün arap nüfuzu altına girdiğine hükmetmeliyiz. Halbuki Soğd büyükleri • marzabanlar ve dihanlar - bu uzlaşmaya karşı geldiler. Tarhun'un aleyhinde bir ayaklanma patlak verdi. Bu karışıklıklar arasında İhşid Tarhun öldürüldü ve yerine G ü r a k bin İhşîd (belki de Tarhun'un oğlu?) geçirildi², ve "Afşin,, lâkabını aldı.

Yeni "Afşin,, millî Soğd siyaseti gütmek ve arap istilâsına karşı durmak gibi ağır bir vazife karşısında kaldı. Semerkand'daki bu değişikliklerin cereyan tarzı ve tarihi hakkında bilgimiz yoktur; yalnız bunun arab tahakkümüne karşı bir meydan okuma olduğu aşikârdır. Bu defa Araplar'la yapılan uzlaşmanın hükümleri bir taraflı olarak bozulmuş, Soğd ülkesi Kuteybe'nin nüfuzundan çıkmıştı.

Kuteybe bin Müslim'in Semerkand'ı kendi haline bırakmayacağı aşikârdı ; aksi takdirde burası Türkistan'daki arap ilerleyişine engel teşkil edecek bir koalisyonun merkezi olabilirdi. Semerkand'ın sağlam surları, kalesi ve garnizonundan başka, Şaş, Fergane ve bilhassa "Türk kağanı,, kuvvetlerinin yardıma gelmeleri mümkündü. Bundan ötürü Kuteybe'nin süratle harekete geçmesi beklenebilirdi. Mamafih arap kumandanı acele etmedi; bu işi esaslı bir şekilde hail için lâzımgelen hazırlıkların bitirilmesini lüzumlu gördü. Evvelâ, Araplar için bir tehlike teşkileden Sicistan'daki türk kuvvetlerini zararsız bir hale koymak icabediyordu; ancak bundan sonradır, ki Semerkand "Afşini,,ne karşı harekete geçmek mümkün olacaktı.

91 hicrîde, Nîzek (Tîrek?) Tarhan Kuteybe tarafından tertibedilen tuzağa düşürülerek öldürüldü³. Ertesi sene Sicistan hâkimi Büyük Rütbil ile bir uzlaşma akdedildi⁴. Bunun üzerine Araplar, Semerkand seferi hazırlıklarına başladılar. Kuteybe Soğd, ülkesinin zaptını düşünürken, mümkün merteye az Arap askeri harcamayı tasarlıyordu; seferin ağırlı-

¹ Tabari II, 1290: *وفي هذه السنة جدد قتيبة الصلح بينه وبين طرخون ملك السغد*

² Bu hükümdarın adı kaynaklarda *غورك* veya *غورك* şeklinde yazılmıştır : doğrusu Gurek olmalıdır. Bk. A. Freyman, *K imeni Sogdiyskogo içşida Gurek* (Vestnik Drevney istorii 2 (3) (1938) 147-148 pp. Freyman bu adın sogd telâffuzuna göre «Uğurak» olduğunu ve eski İrancadaki (Avestada kaydedildiği veçhile «UYRAKA» dan neş'et ettiğini ve «kuvvetli, kudretli» manasına geldiğini iddia etmektedir.

³ Tabari. 91 senesi. İbn A'sam II, 137a-138b.

⁴ Tabari, 92 senesi. İbn A'gam II. 140a.

ğını, Horasan ve civarından celbedilecek yerli "yardımcı,, kuvvetlere yüklemek istiyordu; bu "yardımcı,, kıtaların Semerkand üzerine şevki işine başlanmış bulunuyordu. Fakat o sırada Hvârizm'de cereyan eden olaylar, Kuteybenin fütühat planında bir değişiklik yapılmasına sebep oldu. Hvârizm'de patlak veren iç düzensizlik, arap kumandanına, Semerkand'dan önce Hvârizm üzerine bir sefere başlanmasına yol açtı.

IV. Hvârizm seferi (93 hicrî - 712 M. s. ilk bahar).

93 hicrî (71.1 M. s.) yılında hâkimiyet süren Hvârizmşah'ın adı İbn A'şam al-Küffî'nin eserinde چنگان (Cangân ve Cungân ?) diye gösterilmiştir¹; Bal'amî'nin eserinde² ve "Tabarî-i kabir,, tercemesinde de³ aynı isim bulunuyor. Noktalanması meşkûk ve harekesiz yazılan bu adın hakikî şeklini tesbit edemedik⁴. Hvârizmşah'ın, devletinin idaresini, kendisinden çok daha enerjik olan, biraderi Hurrezâd'a (خرزاد)⁵ kaptırdığı biliniyor. Hurrezâd (veya Horzâd), Hvârizmşah'ın hiç bir emrini dinlemez, istediği gibi hareket eder, ahaliye zulm yapar, her hangi birinin karısı veya kızının güzel olduğunu duyunca, hemen elinden alır, tebanın mal ve mülkünü zabtedermiş⁶; Tabari'deki rivayet de böyledir⁷. Halbuki İbn A'şam'ın eserinde verilen malumattan anlaşıldığı göre, bu prens gayet mert ve şövalye bir adammış⁸. Yine İbn A'şam'ın dediğine bakılırsa, Cangân'ın (?) 400 bin kişilik bir ordusu varmış; bu rakamın mübalegalı olduğu muhakkaktır. Mevcut kayıtlardan anlaşıldığı veçhile, Hvârizmşah biraderinin "zorbalığından,, ancak Kuteybe bin Müslim'in yardımı ile kurtulmak mümkün olacağına hükmetmiş, ve bu yolda harekete geçmiştir.

¹ İbn A'şam II. 140 a.

² Chronique de Tabari traduite sur la version Persane de . . . Bal'ami, par H. Zotenberg IV, 175 : Tchîgân.

³ Brit. Mus. nüshası 31. A. 318 b : خورزم ملكه آدی چيغان ادی : چنگان Çaganyan beyinin lâkabı چنگان خدا (Çağın huda) yı andırıyorsa da, Hvârizm melikinin böyle bir lâkab taşımasına ihtimal verilmez. Al-Birüni, Kuteybe bin Müslim tarafından 712 de Hvârizm tahtıua çıkarılan zatın adını « Şaurusfar » deye kaydeder. Ya'kübi'nin eserinde de «far» ile biten bir H'arizm prensinin adına rastlarıyoruz : سعد بن وقار (II. 343) ; acaba چنگان - چنگار - چنگار veya چنگار dan tahrif edilmiş olmaısn?

⁵ Zottenberg bunu Khorzâd deye okuyor IV. 175. Tolstov ise « Khurzad » ı tercih ediyor. Sovet. Etnogr. 2 (1946) 95 s.

⁶ İbn A'şam II. 140 a.

⁷ Tabari II, 1237. Tolstov, Hurrezâd'ın bu hareketinde, VI. y. y. Buhara'da Abruya ve VIII. y. y. Maveraünnehirde Mukanna'nın yaptıkları gibi, « süratle gelişen feodalizm hareketine karşı» bir nevi demokratik bir reaksiyon görmektedir ; rus-mark-sist tarihçisi bu görüşünü, metindeki çok mübhem bir iki söze dayandırıyor (Sovet. Etnogr. 2 (1946) 95 s.), ikna' edici esaslı bir delil gösteremiyor.

⁸ İbn A'şam II, 140 b - 141 a.

Hvârizmşah ile Kuteybe arasındaki ilk temasların nasıl ve ne zaman başladığı bilinmiyor; bunun, arap kuvvetleri Buharada bulunduğu sıralarda (89, 90-91 hicrî) vukubulmasına pek ihtimal verilemez; çünkü böyle olduğu taktirde Kuteybe'nin, uzaktaki Toharistan ve Sicistan'a gitmeden, hemen Hvârizm'e hareket etmesi lâzımgelirdi. Halbuki Kuteybe 92 yılında Sicistan'da Rütbil'e karşı bir sefer yapmıştı. İbn A'sam arap kumandanı ile Hvârizmşah arasındaki münasebetler hakkında - tarih göstermeksizin, şu malumatı vermektedir:

Cangân (?), Kuteybe ile anlaşmayı kararlaştırınca, Kuteybe'nin Hvârizm civarına yaklaşmasını memnunlukla beklemiş, ve Kuteybe "Hvârizm hizasına,, gelince, arap kumandanına bir mektup göndermiş, " 100 bin adam verebileceğini ,, bildirmiş, ve bunun dışında takdim edeceği meblâğı da saymıştı; Hvârizmşah, bu hizmeti karşılığında " biraderi Hurrezâd'ın Hvârizm'den kovulmasını ve kendi memleketinde bütün hükümler haklarını ele almasına yardım etmesini ,, dilemişti. Bu mektubun gayet gizli olarak gönderildiği ve Hvârizm ahalisinden kimsenin bundan haberi olmadığı da kaydediliyor. Cangân (?) in, Hvârizm'deki üç şehrin de Kuteybe'ye tâbi olacağını belirtmek maksadıyla, Kuteybe'ye üç altın anahtar gönderdiği de anlatılmaktadır ¹; Tabari bu vakadan bahsederken buna yakın bir malûmat vermekte ve sonunda "Hvârizmşah'ın, Kuteybeden, biraderi Hurrezâd'ı ve Hvârizmşah'a karşı gelenleri kovmasını istediğini,, yazmaktadır ². Demek ki H'ârizm'deki anlaşmazlık yalnız şahsî mahiyette değildi: Galiba, ahalinin bir kısmı "zayıf,, karakterli Cangân (?) in tahtta kalmasını istemiyor, yerine enerjik Hurrezâd'ı iltizam ediyordu. Tabari'nin eserinde nakledilen açık bir kayıdda görüldüğü üzere, Hvârizmşah ile Kuteybe arasındaki anlaşma 93 hicrî yılının kış sonunda, yani 712 nin Şubatındadır.

Hvârizmşah tarafından vukubulan böyle bir davet, Araplar'ın Maverâünnehir'deki fuhatını fevkalâde kolaylaştıracak mahiyette idi. Bir memleketi zahmetsizce ele geçirmenin yolu o memlekette ayrılık yaratmak olduğu ötedenberi bilinen bir şeydir; Hvârizm'deki bu durumdan Kuteybe bin Müslim'in derhal istifade edeceği aşikârdı. Kuteybe, bu baktaki plânlarını kimseye söylemedi ve Hvârizmli'leri gafil avlamak maksadıyla "Semerkand'ı zapt için sefer hazırladığını,, ilân etti; halbuki asıl maksadı Hvârizm'e yürümekti.

Hvârizm seferine ait malûmatı 'Alî bin Muhammed al-Madâini'nin eserinden alan Tabarî, bunun 93 hicride vukubulduğunu yazar ³; diğer kaynaklarda da aynı tarih gösterilmiştir. Hvârizmşah'ın elçisi Kuteybe'ye 93 senesinin "kış sonunda,, geldiği hatırlanırsa (Şubat 712)

¹ İbn A'sam, II, 140b.

² Tabari II, 1237.

³ Yine, II. 1236.

sefere hemen başlandığına hükmetmek müşküldür; çünkü arap ordusu 711/712 kısmı Sicistan'da geçirmişti. Sicistan'dan Hvârizm'e kadar olan 1750 klm. lik mesafeyi geçmek epey bir yaman alacaktı; her halde hareketin ilk bahara doğru başladığını kabul etmeliyiz.

Sefere iştirak eden arap kuvvetlerinin miktarına ait sarih rakamlar verilmiyor; fakat Tabari'nin başka bir münasebetle, Horasan valisinin kuvvetleri hakkındaki kaydından, ordunun miktarı ve kısımları hakkında bir fikir edinmek mümkündür. Buna göre, Kütaybe bin Müslim'in ordusu şu kıtalardan teşekkül etmiş olmalıdır: Basra'dan - Ahl al-°Aliya 9.000 nefer, Bakr - 7.000 nefer, Tamım - 10.000 nefer, 'Abd al-Kays - 4.000 nefer, Azd - 10.000 nefer, Kufa'den - 7.000 nefer; arap askerinin mecmuu, - 47.000 nefer tutuyordu¹. Bundan başka "Daylami,, adıyla ve istilâ edilen memleketler ahalisinden toplanan 7.000 kişilik bir mevali ordusu vardı ki, başında aslen "acem,, (daha doğrusu deylem) olan, Hayyân al-Nabati (حيان البطلي) bulunuyordu.

Arap ordusunun takibettiği yol tasrih edilmiyor. Sicistan'dan hareketle Merv üzerinden gidilirse, 600 klm. kadar yol tuttuğu görülür; Merv'den Hvârizm'e iki yol vardır; biri doğruca, Karakum çölünün doğu sahasını kesip geçen yol; diğeri Ceyhun üzerindeki Amul'e varınca, nehrin sol sahilini takibeden yol; doğru, yani kısa, yolun seçilmiş olması da mümkündür; ilkbahar mevsiminde buradan geçmek pek müşkül değildir; 20-30 klm. lik menziller arasında içecek sulu kuyular bulunur. Kutaybe'nin hangi yolu seçtiği açıklanmıyor; bilinen şey, arap ordusunun âni olarak, Ceyhun nehrinin sol sahilindeki Hazârasp şehri yanına gelivermesidir.

Arap kuvvetlerinin Hazârasp'e gelmeleri, Hvârizm ahali arasında büyük bir telâşı mucip oldu. Hvârizmşah ve taraftarları Kutaybe'nin büyük kuvvetlere malik olduğunu ileri sürerek, uzlaşmak lâzımgeldiği mütalaasında bulundular; Hurrezâd ve partisi ise Araplar'a karşı savaşmak gerektiğini ileri sürdüler. Hvârizmşah Cangân (?) ın, Kutaybe ile, daha önceden anlaşmış olduğu meydana çıkınca, Hurrezâd'ın, biraderini öldürmek istediği, fakat ahali den çekinerek bunu yapmağa cesaret edemediği de nakledilmektedir.

Arap kuvvetlen Ceyhun'u geçmediler; Kutaybe, Hazârasp'te kalarak Hvârizmşah ile müzakerelere girişti. Cangân (?), Araplar'a karşı mukavemetin faydasız olduğu hakkında, büyüklerini ikna etmiş olmalıdır ki, az sonra Kutaybe ile bir uzlaşma yapılabildi. Buna göre: Hvârizmşah, Kutaybe'ye 10.000 kişiden ibaret bir "yardımcı,, kuvvet verecek, ve ayrıca para ve mal da ödeyecekti. Kutaybe de karşılık olmak üzere, Hvârizmşah'ı düşmanlarından koruyacaktı.

Tabari tarafından, bu münasebetle, "Hvârizmşah'ı rahatsız,, eden Hâmcird (حام حرد) adında bir melikten bahsedilmekte ve ona karşı

¹ Tabari, II, 1290.

Kuteybe'nin biraderi Abdurrahman'ın gönderildiği anlaşılmaktadır. Halbuki ne İbn A'sam'ın ve ne de Ya'kübi'niu eserlerinde bu adda bir " melik ,, ten bahisediliyor; vak'aların gidişatından, Tabari'deki "Hâmcad melik,, in Hvârizmşah'ın biraderi Hurrezâd olduğu anlaşıl-makla beraber, Hâmcad'ın Hvârizmşah'a düşman feodal beylerden biri olması da mümkündür.

Hvârizmşah'ın Kuteybe ile uzlaşması duyulunca, Hvârizmli'ler ara-sında hoşnutsuzluk başgöstermiş ve karışıklık çıkmıştı. Ahalinin bir kısmı Hurrezâd'ı iltizam ediyordu; Hurrezâd, payitaht olan Al-Fil şeh-rini ele geçirmeğe muvaffak oldu; bunun üzerine, (Cangân'ın) Kuteybe yanına geldiği ve kalan iki şehri (adları bildirilmiyor) Araplar'a teslim ettiği yazılmaktadır. Hurrezâd, bu suretle Hvârizm'in istiklâlini koru-mak maksadıyla mücadeleye girişmişti.

Al-Fil şehrine kapanmış olan Hurrezâd üzerine, Kuteybe'nin bira-deri Abdurrahman'ın kumandasında kuvvetler gönderildi. Hvârizm prensi, Araplar'a karşı duramayacağını anlayınca, teslim olmak için müzakereye girmek istedi ise de, dileği kabul edilmedi; Kuteybe, Hur-rezâd'ın herşeyden önce Hvârizmşah (Cangan'a) başvurması lâzımgel-diğini bildirdi; bunun üzerine mücadele uzadı. Nihayet Hurrezâd'ın kuvvetleri yenildiler ve Al-Fil şehri Araplar'ın eline düştü, prens te esir edildi; İbn A'sam'a bakılırsa, Hurrezâd, Kuteybe tarafından öldürül-müştür. Miktarları mühim bir yekûn tutan Hvârizmli esirler ise, (Can-ğan'ın) ısrarı üzerine "yüreğinin rahat etmesi için,, Hvârizmşah'a teslim edil-mişler ve hepsi de kılıçtan geçirilmişlerdir. Bunların malları ise Kutey-be'ye teslim edildi. Mücadelenin bu faslı Tabarinin eserinde başka türlü nakledilmiştir, Tabari, Abdurrahman'ın Hâmcad melik'in üzerine yürü-düğünü, onu yendiği ve öldürdüğünü söyledikten sonra, 4.000 esir getir-diğini yazıyor, ve bu esirlerin 1.000 er kişilik kitleler haline getirilerek Ku-teybe'nin huzurunda öldürüldüklerini tafsilâtiyle anlatıyor. Bundan sonradır ki, Kuteybe'nin Hurrezâd,ı Hvârizmşah'a teslimettiğini kaydediyor. Hurre-zâd'a karşı yapılan her hangi bir mücadele zikredilmiyor; halbuki bu za-tın Kuteybe'ye kolayca teslim olmadığı bilindiği veçhile, Abdurrahma'nın savaştığı zat Hâmcad "melik,, değil, Hurrezâd olduğu hatıra gelmekte-dir. Hurrezâd'la birlikte esir düşen 4.000 kişinin Kuteybe'nin huzurun-da öldürüldüğüne dair Tabari'de şu tafsilât veriliyor: Bunlar 1.000 er kişilik kabilelere ayrılmışlar; her kabile, Kuteybe'nin önünde sağında, ar-kasında ve solunda öldürülmüşlerdi. Maveraünnehir'de futuhata iştirak eden arap kabileleri arasındaki düşmanlığı açıkça gösteren şu hadise de zikrediliyor: Esirleri boğazlamak için bütün arap rüesasi ve eşrafi-nin kılıçları kullanılmıştı; Muhallab bin İyas'a gazezi olan Kuteybe'nin akrabalarından bazıları cellâda göz işareti yaparak, Muhallab'ın kılı-

cinin, yanı ile ölülerin çene kemiklerine vurmasını anlatmışlardı; böylelikle Muhallab'ın kılıcı körletilmiş veya kertikleştirilmiş olacaktı.¹

Tafsilâtını verdiğimiz vakaların dışında, bu arap seferi esnasında ve sonunda neler olup bittiği hakkında kaynaklarda malûmat bulamıyoruz, Hvârizmşâh'ın hangi şartlar içinde yerinde bırakıldığı bilinmiyor.(Cangân), vaktiyle vâdettiği şartlan fazlasıyla yerine getirmiş olmakla beraber-hâkimiyetini olduğu gibi muhafaza edemediği anlaşılmaktadır. Kuteybe'nin, Hvârizmşâh ile yaptığı muahede hilâfına hareket ettiğini gösteren bazı imalar mevcuttur; onun "Hvârizm'i harple değil, ihanetle ele geçirdiği,, söylenmektedir. Hvârizm'de bir müddet sonra isyan çıkması, Kuteybe ile anlaşan Hvârizmşâh'ın öldürülmesi bu iddiaların büsbütün asılsız olmadığını gösterir gibidir. Semerkand'da Tarhun'un maruz kaldığı akibete, Hvârizmşâh Cangân (?) ın da uğraması, her iki yerde birbirine benzeyen vak'aların cereyan ettiğini gösterir. Fakat bütün bunların nasıl olduğu tesbit edilemiyor. Kuteybe'nin Hvârizm işlerini idareye, askerî vali İyas bin Abdullah, diğeri de haraç işlerine bakacak olan 'Ubaydullah adlı, iki kimseyi memur ettiğine bakılırsa, Hvârizm'in kısa bir zaman içinde tamamiyle arap hâkimiyeti altına alındığına hükümlenabilir. Kuteybe bin Müslim ise bütün bu zaman zarfında Hazârasp'te bulunuyor ve Semerkand'ın fethi için hazırlıklarla meşgul oluyordu; kendisinin burada altı ay kaldığı bilinmektedir². Hvârizmliler'le yapılan uzlaşma mucibince kendisine verilecek 10.000 kişilik yardımcı kuvvetlerin gelmesi ve Hvârizm işlerinin bir düzene konmasını mütaakip, Soğd iline karşı harekete geçti.

V. Semerkand seferi.

Kuteybe bin Müslim, Semerkand üzerine sefer açmadan, önce Haccâc bin Yusuf'a bir mektup yazarak fikrini sordu; hiç kimsenin yapılacak seferden haberdar olmadığı sanılıyordu; mamafih bazı kumandanların Semerkand'a karşı harekete geçileceğini sezmiş oldukları anlaşılıyor; hem Tabari, hem de İbn A'sam tarafından nakledilen şu tafsilât bunu gösterir³: Hvârizm işleri bir neticeye bağlandıktan sonra, Mücessir İbn Muzâhim, Kuteybe'nin yanına gelmiş ve kumandan ile başbaşa görüşmek istediğini bildirmişti; Kuteybe bu ricayı kabuletmiş ve aralarında şöyle bir konuşma vukubulmuştu:

Mücessir: "Ya, Kuteybe, eğer günün birinde Semerkand'ı zabt etmek istersen, bunun tahakkuku için en müsait zaman şimdidir; çünkü Soğdlar halî hazırda kendilerini emin biliyorlar; emirle onlar arasındaki mesafe de ancak on günlük bir yol tutar,,

Kuteybe: "Bu hususta seni birisi mi teşvik etti?,,

Mücessir: "Hayır,,

Kuteybe: "Bundan kimsenin haberi var mı?,,

¹ Tabarî II, 1238/39.

² Bal'ami, 361 a (British Mus.)

³ Tabari, II, 1241 ; İbn A'sam, II, 141.

Mücessir: "Hayır.,,

Kuteybe: "Eğer bundan her hangi bir kimsenin bahsettiğini duyarsam, vallahi, boynunu vurdururum. ,,

Kuteybe'nin Semerkand seferini gayet gizli tuttuğu ve şimdilik bundan kimsenin haberi olmasını istemediği bu konuşmadan açıkça görülüyor. Ordu efradından bazıları, askerlerin tâ Sicistan'dan gelmiş olduklarını ve yorgun düştüklerini ileri sürerek, bu sene için kendilerine istirahat verilmesi lâzımgeldiğini söyledilerse de¹, Kuteybe buna yanaşmadı ve askerlerine izin vermedi. Haccâc bin Yusuf'dan müsaade mektubu alınır alınmaz hemen hareket emri verildi.

Hvârizm'de bulunmaları muhtemel olan Soğd casuslarından hakikati gizlemek maksadıyla bazı tedbirler de alınmıştı. Kuteybe'nin biraderi Abdurrahman'ın orduyu Merv'e yürüteceği ilânedildi. Askerle, bütün bir gün yol aldıktan sonradır, ki akşam vakfında Kuteybe'den yeni bir emir geldi; buna göre, Abdurrahman ertesi gün ağırlığı Merv istikametinde gönderecek, atlı ve okçu (yahut atıcı, yani mencenikli) birlikleri alarak Semerkand yolunu tutacaktı; Kuteybe kendisinin de arkadan gelmekte olduğunu bildirmişti. Aynı gün, Kuteybe'nin, yanındaki arap rüesasına, Semerkand seferini açmağa sebep teşkil eden âmilleri anlattığını öğreniyoruz. "Aradaki uzlaşmanın Semerkandlılar tarafından bozulduğu, hükümdarları Tarhun'u öldürmek, ve taahhüd altına girdikleri hükümleri ifa etmemek suretiyle, düşmanca bir vaziyet aldıklarını,, anlattıktan sonra, "Hvârizm ile Semerkand'ın Beni Nazir ve Kurayza'ya benzetileceklerini,, sözlerine kattı, ve Haccâc'dan gelen mektubu okuyarak², umumî valinin de Semerkand seferini tasvibettiğini bildirdi. Kuteybe bin Müslim, Semerkandlılar tarafından öldürülen ve kendisine "mevlâ,, olan Tarhun'un intikamını almak³, ve sulhu bozan Soğdlar'ı cezalandırmakla, şeriat ahkâmına uygun hareket ettiğini de göstermek istiyordu.

Abdurrahman bin Müslim'in ordusu 20 bin kişiden ibaretti⁴; ana kuvvetlerin nereden hareket ettikleri açıklanmıyor; mamafih Araplar'ın Ceyhun nehrini sağda bulundurarak yürüdükleri biliriiliyor. Abdurrahman öncü kuvvetleriyle Kuteybe'den 3-4 menzil ilerde idi. Kuteybe ise 30 bin kişilik bir ordudan başka, Hvârizm'den ve Buhara'dan topladığı yardımcı birlikleri de almıştı; İbn A'sam al-Küfi, Hvârizm'den 100.000 kişinin katıldığını soyuyorsa da, bu rakam mübalâğalı olsa gerektir. Semerkand seferine muntazam kuvvetlerden başka kalabalık bir halk yığınının da iştirak ettiği anlaşılmaktadır. İbn A'sam'a bakılırsa, "Semerkand seferine Horasan'ın bütün şehirlerinden, küçük

¹ Ya'kubî, II, 343.

² Metni İbn A'sam, II, 141b; bu mektup Tabari'de yoktur.

³ Tabari, II, 1242.

⁴ Yine, II, 1249.

ve büyük, her kes bu sefere katılmak için okadar heves göstermişti, ki ahalinin ayak takımı (السرة) eline sopa ve kama alarak yola çıkmış ye bu gibilerin sayısı her zamankinden fazla olmuştu.,¹

Soğd kuvvetleriyle ilk çarpışmaların nasıl başladığını bilmiyoruz; bir kayıda göre, Soğd İhşid'i (veya Afşin'i) Gurek'in-Soğd, Şaş, Fegane ve Türk kuvvetleriyle birlikte arap ordusunu Erbincañ yanında (Semerkand ile Buhara arasında) karşılaşmış, fakat Kuteybe'yi durdurmağa muvaffak olamamıştı²; başka kaynaklarda, bu karşılaşmadan bahsedilmemektedir.

Semerkand'a ilk önce Abdurahman bin Müslim'in 20 bin kişilik ordusu yaklaşmış, arkadan da Kuteybe, Hvârizmli, Buharalı ve Horasanlı yardımcı kıtalarla yetişmiş olmalıdır. Semerkand yanındaki muharebelerin nasıl başladığı ve cereyan ettiği hakkında da sarîh malumat verilmiyor. Soğd İhşidi'nin kuvvetlerinin miktarı ve durumunun ne olduğu bilinmiyor. İbn A'şam, "Semerkand Afşin'i Gurek ibn İhşid'in 130 bin nefer askeri vardı,, diyorsa da³, bu kayıd ne dereceye kadar doğrudur, bilmiyoruz. Semerkand'ın çok kalın surları olduğu muhakkaktır. Kuteybe hemen şehri kuşatmış ve muhasaraya başlamış olmalıdır; savaşların bu safhasında yardımcı kuvvetlerin öne sürüldüğü biliniyor.

Semerkand'ın muhasarası münasebetiyle, kaynaklarda bazı teferruat naklediliyor ki, bunlar harbin gidişatından ziyade Kuteybe'nin şahsına ait efsanevî rivayetlerden ibarettir, ve "Bâhili an'ane,,lerinden gelmiş olmalıdır. Semerkand'ın Kuteybe tarafından zaptedileceğinin, muhsaranın ta başlangıcında malûm olduğundan bahsedilmektedir: Arap kuvvetleri şehri kuşattıktan sonra Soğdlar'dan biri surun üzerine çıkmış ve Araplar'a hitaben şunları söylemişti: "Ey arap askerleri, muvaffak olamayacağınız bir iş yolunda niçin bizimle çarpışıyorsunuz, ve kendinizi zahmete sokuyorsunuz? Bu şehri ancak "Deve palanı,, (الكاف الجبل) adını taşıyan bir zatın alabileceğinin; bazı kitaplarımızda bulduk; bizden uzaklasın, süvarilerinizi yormayın ve kendinizi ölüme sokmayın!,, Kuteybe adamcağızın neler söylediğini sorup öğrenmek istemiş, söylenen sözler kendisine tercüme edilince, Kuteybe, "Tanrı büyüktür,, "Deve palanı,, dedikleri, vallahi ben - Kuteybe'yim, "al-Katab,, (الكتاب) - "deve palanı demektir,, sözleriyle, askerlerine gayretlerini artırmalarını emretmişti, İbn A'şam tarafından naklolunan bu hikâyenin benzeri, az bir farkla (iki kişiden bahsedilmektedir) ve daha kısa olarak, Ya'kübi'nin eserinde de mevcuttur⁴; Dinaverî de buna benzer bir rivayet nakletmektedir.

Semerkand muhasara edilince, Soğd İhşidi'nin Şaş, Fergane ve hattâ Türk Kağanından (Türgiş hükümdarından) yardım isteyişi, Şaş'tah Semerkand'a gelmekte olan yardımcı kıtaların Araplar tarafından imha edilişi

¹ İbn A'şam, II, 141b.

² Tabari, II, 1249.

³ İbn A'şam, II, 142 a.

⁴ Ya'kübi II, 344.

vak'ası kaynaklarda ehemmiyetli bir yer tutmaktadır. Tabari'nin - Al-Madâini'den naklen verdiği malûmat kısmında - Semerkand hükümdarının yardım isteyerek Şaş melikine ve Fergane İhşidine mektup yazdığı bildiriliyor¹; fakat Balâuzri ile İbn A'sam, Gurek'in yalnız Şaş melikine müracaatından bahsediyorlar²; Tabari'nin Bâhili an'anesine atfen naklettiği malûmat kısmında ise - Gurek'in yardım isteyerek Şaş ve Fergane melikleriyle birlikte "Hakan,, a müracaat ettiği bildiriliyor³. Semerkand muhasarasını yarmak maksadıyla gelen Şaşlı kuvvetlere ve Kuteybe'nin aldığı mukabil tedbire ait bütün kaynaklarda birbirlerine uygun olarak şu malûmat verilmektedir:

Semerkand Afşin'i Gurek, Şaş melikine (bazı kaynaklarda Fergane hükümdarı ile Türk Kağanına) şu mealde bir mektup yazmıştı: "Araplar bizimle harbe tutuştular; eğer bize galebe çalarlarsa, size karşı yürüyeceklerdir; kendinizi düşünün ; biz size kalkanız; bizi yenerlerse akibetiniz fena olacaktır,,⁴. Bunun üzerine Şaş ahalisinin, toplanarak durum hakkında görüştükleri ve Semerkand melikine yardım gönderilmesi kararlaştırıldığı bildiriliyor⁵. Şaş'ta toplanan Semerkand'a gidecek kuvvetlerin, İbn A'sam, sadece "yürekli, cesur kimselerden teşekkül ettiğini ,, söylediği halde, Tabari'ye göre bunlar, feodal beylerin oğullarından ibaret bir kuvvettir, ki (من أبناء المرازبه و الاساورة)⁶ bu "devletcik,lerin askerî teşkilâtına tamamiyle uygundur; Şaş'tan gelen kuvvetler, Semerkand'ı kuşatmış olan Araplar'a âni bir gece hücumu yapacak ve Soğdlar'ı kurtaracaktı.

Semerkand İhşidi Gurek'in hariçten istediği yardım münasebetiyle "Türk Kagan'ı,, nin adı da zikredildiğini yukarda söylemiştik. Tabari'nin - Bâhili menşeli diye verdiği bir kaydına göre, Şaş'tan hareket eden kuvvetlerin başında "Türk Kağan'ının oğlu,, bulunduğu da bildirilmektedir⁷. Kültigin adına dikilen kitabede, Kültigin'in, Meçue kağan zamanında yaptığı savaşları anlatılırken, "Altı çub Soğdlar'a karşı sefer açtık, onları bozduk,, (Altı Çub Soğdak tapa süledimiz, bozdu-muz, El 31 - 32)⁸ diye bir kaydın bulunmasına bakarak, Gurek'e yardıma gelen Türk kağanı kuvvetlerinin, Kültigin kumandasındaki bir ordu olduğu Marquart tarafından ileri sürülmüştü⁹; fakat bu iddianın tutar tarafı yoktur; kitabede nakledilen bu parçadaki "Altı Çub,, un

¹ Tabari, II, 1242.

² Balazuri, 421 ; İbn A'sam II. 142 a.

³ Tabari, II, 1247.

⁴ İbn A'sam, II, 142 a; Tabari, II, 1242.

⁵ Yine.

⁶ Tabari, II, 1243.

⁷ Tabari, II, 1247:

⁸ V. Thomsen, Inscription de l'Orkhon.

⁹ Bu meselenin münakaşası ve literatürü Gibb tarafından nakledilmiştir. *Orta Aşyada Arap fütuhatu* 39 - 40 S.

manası açık olmadığı gibi, Köktürkçe metinde Soğdlar'a yardımdan değil, "onları yendiklerinden,, bahsedilmektedir. Mesafenin uzaklığı düşünülürse, Semerkand İhşidi'nin bu sıradaki Köktürk Kağanı Meçue'den yardım istemesi ve bu yardım kuvvetlerinin hemen yola çıkıp Semerkand'a kadar gelmesine ihtimal verilemez. Şaş'tan gelen kuvvetlere "Türk Kağanı oğlu,,nun kumanda ettiği rivayetinin Bâhili an'anesine sonradan girmiş olduğu, böyle bir kaydın - Bâhili an'anesini oldukça tafsilâtlı bir şekilde nakleden - İbn A'şam'ın eserinde bulunmayışı da göstermektedir. Gurek'e gelen yardımın yalnız Şaş askerlerinden ibaret olduğuna hükmetmeliyiz.

Kuteybe, casusları vasıtasıyla, Şaş'tan hareket eden kuvvetler ve bunların arap ordusuna bir gece baskını yapmak niyetinde oldukları hakkında malûmat edindi. Bunun üzerine biraderi Salih'in emrine bir miktar adam vererek, bunların önünü kesmeğe gönderdi; Tabari, 300 kişiden bahsettiği gibi, bunların 400 veya 600 nefer olduklarını da söyler;'. Tabari - Bâhili an'anesine istinaden-bu sefere iştirak edenlerden bazılarının adlarını da nakletmektedir (meselâ Şu'be bin Zubeyr ve Zubeyr bin Hayyân gibi); Şâlih bin Müslim'e verilen kıt'a yola çıkmadan önce Keteybe bunlara bir hitabede bulunmuş ve "Şaş'tan gelen ordunun hep melik ve dihkan oğullarından teşekkül ettiğini,, söyledikten sonra, "Sizler ise Araplar'ın dihkanlarısınız,, diyerek, nasıl savaşmak gerektiğini anlatmış ve direktifler vermişti. Şaş'tan gelen kuvvetlerin hareketlerini takip için de ayrıca gözcüler gönderilmişti. İbn A'şam'a göre, Kuteybe'nin gönderdiği asker 700 kişi idi²; kendilerine filân yerde pusu kurmaları emredilmişti; bunların Kuteybe'nin biraderi Salih'in kumandaında oldukları ayrıca kaydedilmektedir.

Şâlih bin Müslim'in Semerkand yanından güneş batarken hareket ettiğini öğreniyoruz; bunlar iki fersah yol aldıktan sonra (10 kim. kadar), evvelce gönderilen gözcülerin Salih'e gelerek, Şaş askerlerinin gece vaktında filân yere gelecekleri bildirilmesi üzerine, Şâlih bin Müslim askerlerini üçe böldü ; kendisi bir kısmı ile yol kavşağı üstünde kaldı; ikinci kısmını sağ tarafta, üçüncü kısmını da şimalde pusuya yatırdı. Şaşlılar habersiz olarak, gece yarısı, veya» biraz evvel, Salih'in yol kavşağındaki kıtasına gelip çattılar ; hemen savaş başladı; o aralık yolun sağında ve şimalindeki pusuda yatan kuvvetler de hücum katıldılar ; bu suretle Şaşlılar üç yandan hücum maruz kaldılar ; gece olduğu için Araplar'ın miktarını tesbit edemediklerinden, karşılarında kalabalık bir kuvvet var sandılar ; kısa bir çarpışmadan sonra Şaşlılar arasında bozgun baş gösterdi; bir çoğu arap kılıcı altında can verdiler, veya esir edildiler; bir kısmı da kaçıp kurtulabildi. Çarpışma sonunda Araplar'ın eline çok miktarda harp ganimeti, bilhassa altın

¹ Tabari, II, 1247

² İbn A'sam, II, 141b.

kemerler ve silâh, geçti. Öldürülenlerin hep "melik oğulları,, oldukları da kaydediliyor; bunların isimleri kulaklarına yazılmış, kulaklar da kesilip, Kuteybe'ye gösterilmek üzere, gönderilmişti¹.

Bu gece çarpışmasına ve zaferine Kuteybe'nin de katılmış olduğunu anlatmak üzere şöyle bir efsane nakledilmektedir: Gece hareketine iştirak edenlerden biri ya (Şu'be veya Zubeyr) tam çarpışma esnasında Kuteybe'nin düşman üzerine şiddetle saldırdığını görmüştü (halbuki Kuteybenin Semerkand yanında kaldığı sanılıyordu); bu zat Kuteybe'ye yaklaşıyor. "Vay anam, vay babam! ya, Kuteybe, bu karanlıkta düşmanı nasıl seçe biliyorsun?,, deyince, Kuteybe de; "Ağzını tut herif!,, diye cevap vermiş ve düşman üzerine saldırmakta devam etmişti².

Şaş'tan gelen kuvvetlerin Araplar tarafından imhası üzerine Semerkand'ın durumu büsbütün müşkülleşti. Kuteybe muhasarayı şiddetlendirdi; savaşa bilhassa Buharalı ve Hvârizmli kuvvetlerin sokulduğu biliniyor. Arap kumandanının yerli ahaliyi harcamasından ötürü İhşid Gurek'in, sur üzerinden birini bağirtmek suretiyle, protesto ettiğini ve "bana karşı Arab'ı gönder, bir de onların nasıl harbettiklerini göster!,, diye söylettiğini Tabari nakleder³. Bu sözler Kuteybe'ye dokunmuş olacak, ki hemen halis Araplar'dan en iyi askerleri seçtirerek, hücumu geçirdiği rivayet ediliyor. Bütün bu teferruatın hakikata ne dereceye kadar uygun olduğu tesbit edilemiyorsa da, Kuteybe'nin Semerkand'ı muhasara ederken önce hep Buhara ve Hvârizm ahalisinden toplanan birlikleri kullandığı ve harcadığı görülüyor. Buna benzer hareketi çok sonraları Moğollar'ın, Maveraünnehr'i istilâ ederlerken, ihtiyar ettiklerini görüyoruz.

Araplar surları delmek veya yıkmak için, o devrin en büyük muhasara aleti olan "mancınık,, kullanıyorlardı. Semerkand müdafilerinin de, ekseriyetle "türk oku,, manâsına gelen "nuşab,, (النشاب) attıkları bildiriliyor. Kuteybe'nin mancınık'ları, Semerkand'ın kalın surlarını zedelemeğe başladılar; bir yerde büyükçe bir gedik açıldığı anlaşılıyor; surun bu kısmını toz-duman örtmüştü. Bir aralık Soğdlar'dan biri, gece vakti, bu gedik yerine gelmiş ve fasih arapça ile Kuteybe'ye küfür savurmağa başlamıştı. Bundan fena halde sinirlenen Kuteybe en iyi iki okçuyu çağırılmış ve "bu adamı bir atışta öldürene 10.000 dirhem mükâfat vereceğini, isabet ettiremeyenin de elini kestireceğini,, ilânı üzerine, okçulardan birinin geri çekildiği, diğerinin de bir ok atışı ile bu Soğdlu'yu öldürdüğü ve hemen 10.000 dirhemi aldığı rivayet edil-

¹ İbn A'şam. II, 142b.
Tabari, II, 1243, 48.

² Yine, II, 1248.

³ Tabari, II, 1244.

mektedir¹. Böyle bir hadisenin cereyan ettiği şahidlerin zikredilmesiyle de teyid edilmektedir². 'Amru bin Müslim'in babasından naklen, 'Amrū bin Abu Zahdam'den "Soğdlu'nun surdan Kuteybe'ye küfretmesi üzerine Kuteybe'nin kendi kendine: Ey Semerkand, senin içinde Şeytan daha ne kadar zaman yuvasını kurmakta devam edecektir? Vallahi, yarın sabah olunca ahaliden bir çoğu kırılacaktır,³ diye söylendiğini işittiğini nakletmektedir. Tabari'deki - Bâhili an'anesine atfen - bir kayide göre, 'Amrū bin Müslim'in mevlâsı Hâlid bin Bâb bu sur gediği üstünde öldürülen adamı görmüş, okun gözünden girip ensesinden çıktığını tesbit etmişti⁴.

Surda büyük bir rahne açılması üzerine, şehirdekiler, daha fazla mukavemetin faydasız olduğunu görünce, Kuteybe ile müzakereye girişmek istediler. Bu hususta Tabari'de - Bâhili menşeli olmak üzere şu malûmat veriliyor⁵: Kuteybe'ye karşı küfür savurulmasının ertesi sabahı, Araplar şehire şiddetle saldırmağa başladılar; mancınık atışıyla surda yeni gedikler açıldı. Kuteybe askerlerine, kalkanlarını alıp, gözlerine siper ederek, gediklerin üstüne çıkmaları için emir verdi; arap askerleri de bu gedikleri zabtettiler. Gurek, bu durum karşısında, Araplar'ın geri çekilmelerini istedi ve ertesi gün sulh akdedeceğini bildirdi. Bir rivayete göre, Kuteybe bu teklifi kabul etmedi; askerlerinin bu gediklerde kalmaları ve mancınıkların atışı devam ettirilmemek şartıyla, müzakerelere başlayacağını bildirdi. Başka bir rivayete göre de: Kuteybe, askerlerine çekilmek emrini verdi ve ertesi gün Gurek ile sulh akdetti⁶. Balâzuri, arap kuvvetlerinin Semerkand'liler üzerine şiddetle saldırdıklarını ve onları sındırdıklarını, bundan sonra sulh yapıldığını söylemekle iktifa eder⁶. Ya'kübi ise, sadece, "Kuteybe'nin şiddetli bir savaştan sonra barış bağladığını,, bildirir⁷. Gerek Tabari'nin ve gerek İbn A'sam'ın eserlerine, Kuteybe'nin Semerkand'ı hücumla ele geçirdiğine dair tek bir söz yoktur. Bilâkis, İbn A'sam, Kuteybe'nin surda gedik açılmasının ertesi günü⁸, sura yaklaştığını ve iki kavim arasında, yani Araplar'la Soğdlar beyninde "sulh akdedildiğini,, bildirmektedir.

Barış hükümlerine dair kaynaklardaki malûmat birbirini tutmuyor; ekserisinde - İbn A'sam hariç olmak üzere - umumî sözlerle iktifa olunmuştur. Halbuki İbn A'sam musalâha şartlarını saymakla kalmıyor, üstelik Kuteybe ile Gurek arasında akdedilen muahede metnini de naklediyor; İbn A'sam'ın eseri bu itibarla ayrıca ehemmiyeti haizdir. Musalâha şartlarının şu maddeleri ihtiva ettiğini öğreniyoruz:

¹ Tabari, II, 1244.

² Tabari, II, 1249.

³ Yine, II, 1244.

⁴ Yine, II, 1245.

⁵ Aynı yerde.

⁶ Balâzuri, 421 S.

⁷ Ya'kübi, II, 344.

⁸ İbn A'sam II, 143 a. فلما كان من غدنا قتيبة من السور ووقع الصلح بين القوم

1. Gurek'in Kuteybe'ye derhal 1.000.000 dirhem tazminat ödemesi.
2. Ayrıca, her yıl 200.000 dirhem (haraç) verilmesi.
3. Aralarında küçükler ve ihtiyarlar (ve sakatlar) bulunmamak şartıyla (ve bir defaya mahsus olmak üzere) Kuteybe'ye 3.000 kölenin teslimi.
4. Buddist (ve ateşperest) mabedlerindeki sanemlerin ziynetinin Araplar'a bırakılması.
5. Semerkand da bir mescidin inşası.
6. Şehri (yani Semerkand'i) Soğd askerlerinin boşaltması.
7. Kuteybe'nin maiyetiyle şehre girerek, namaz kılması, hutbe okuması ve misafir edilmesi.
8. Bunu mütaakip Kuteybe'nin Semerkand'dan çıkması.
9. Araplar'ın, Semerkand'da Kiş ve Nesef kapılarından girmeleri ve Çin kapısından çıkmaları¹.

Tabari'de de buna benzer uzlaşma şartları nakledilmekle beraber², "senevi 1.200.000 dirhem haraç ödeneceği» kaydedilmekle çok farklı bir rakam veriliyor. Balâzuri de, Kuteybe'nin senede 1.200.000 dirhem haraç alacağı, ve Semerkand'da namaz kılınması üzerinde uzlaşıldığı yazılıyorsa da³, birkaç satır sonra, 700,000 dirhemden, müslümanların üç gün misafir edilmelerinden ve mabedlerdeki sanemlere el konmasından bahsedilmektedir. Ya'kubi'de haraç faslı bulunmuyor; Semerkand'a girip iki rekât namaz kılınmasından, Kiş kapısından girileceğinden ve Çin kapısından çıkılacağından bahsediliyor⁴; fakat sulh metninin özeti nakledilirken başka şartlar da gösteriliyor. Bu suretle, kaynaklar arasında musalâha şartlarına ait teferruat birliği yoktur.

Bariş şartları tesbit edilince, Kuteybe, askerlerinin her "hums,,undan ikişer kişi, mecmuu 10 kişi seçerek, Gurek'in tediye edeceği meblâğı teslim almak için şehire gönderdi. Bu esnada arap kuvvetlerinin Semerkand'a girmeleri için hazırlık yapılıyor ve uzlaşma hükümlerinin tatbikına başlanılmış bulunuyordu. Bu sırada şehrin içinde alelacele bir mescit yapılmakta ve şehirden Soğd askerleri çıkarılmakta idi. Kuteybe kendisiyle birlikte şehre girmek için 4.000 kişi seçti. Bunlar, Kiş (ve Nesef) kapılarından şehire girmeğe başladılar. Müslümanlar, tekbirle şehir kapısından geçerlerken İhşid Gurek, Kuteybe'yi secde ederek selâmladı ve önden yürüdü, sanemlerin bulunduğu büyük bir mabedin önüne getirdi; burada kılıcını bıraktı ve durdu. Bu arada Kuteybe'nin gözüne Gurek'in gilmanları (köleleri) ilişti; hepsi de altın kemerli idiler; bu manzara karşısında Kuteybe'nin tepesi attığı,

¹ İbn A'şam, II, 143 a. Semerkand kapılarına ait, bk. *Le Strange The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge (1930) S. 463/464.

² Tabari, II, 1245.

³ Balâzurî, 421.

⁴ Ya'kubi, 11,344.

gözlerine kan hücum ettiği ve hiddetinden Gurek'i öldürmek istediği fakat bunu doğru bulmuyarak hiddetini sakladığı naklediliyor. Kuteybe ve maiyeti evvelâ, Semerkand'da yapılan camide namaz kıldılar, sonra Gurek tarafından hazırlanan ziyafete gittiler. Yemek faslı bitip eller yıkanınca Kuteybe'nin yerinden sıçrayıp iki rikat namaz kıldığı ve sonra Kâtibi Şâbit'e, Gurek'e verilecek ahidnamenin metnini imlâ ettiği bildiriliyor. İbn A'sham tarafından nakledilen bu metin şöyledir:

"Bismillâh-ir-rahman ar-rahim. Kutayba bin Müslim bin 'Amrû al-Bâhili'nin Soğd afşini Gûrak İbn İhşid ile akdettiği sulh (un) metnidir. Kutayba, Gûrak ile sulh akdetmiş ve Kutayba'nin (taahhüdü) - Allah'ın ahdi, misakı ve zimmeti demektir; Tanrı'nın Peygamberi Muhammed'in sallallâhu aleyh ve-sellem - zimmetidir. Velid bin 'Abd al-Malik ibn Marvân'ın zimmetidir; Al-Amir al-Haccâc bin Yûsuf ibn al-Hakim'in zimmetidir; mü'minlerin zimmetidir; ve Kutayba bin Müslim'in zimmetidir.

(Gurek), Semerkand'in ve rustakları Kiş'in ve Nesef'in arazi ve mezru sahasına ve bütün sınırlarına şamil olarak, şu şartları kabul etmiştir :

1. Hemen, bin defa bin dirhem ödenecektir.
2. Senevi 100.000 dirhem (haraç) tediye edilecektir.
3. Küçükler ve ihtiyarlar dahil olmamak üzere 3.000 köle (Kuteybe'ye) teslim edilecektir.
4. (Gurek) bundan böyle Velid ibn 'Abd al-Malik bin Marvân'a, emir Haccâc bin Yûsuf'a ve emir Kutayba bin Müslim'e itaat edecektir.
5. Soğd afşini Gûrak ibn İhşid, Kutayba bin Müslim'e vermesi kararlaştırılan malı ve meblâğı tediye edecektir. Bu hususta şu esaslara göre hesap yapılacaktır: (Soğd) arazisinde esir edilenlere isabet eden cizyeyi her esir başına 100 dirhem, büyük kumaş parçalarından 60 ar dirhem ; ipek kumaşlardan beher (parçadan) 28 er dirhem; kırmızı altının beher miskalından 20-şer dirhem, gümüşün beher miskalından bir miskal.
6. (Gurek'in bu taahhuduna karşı) Kutayba'nin ahdi ve misakı: Ona hiç bir (kötülük) yapmamak, onu aldatmamak ve sulh şartıyla tesbit edilenden fazla şeyler almamaktır.
7. Eğer, Gûrak bin İhşid'e karşı bir düşman zuhur ederse, Kutayba'ye, Gûrak'ın düşmanlarına karşı yardım etmek düşer.
8. Kutayba der, ki: Gûrak bin İhşid, hakikaten Semerkand'ın, Kiş ve Nesef'in, şehirleri ve kalelerinin hâkimisin, ve bunların idaresi sana verildi ve bunlar üzerinde (hâkimiyet) mührünü almış oldun ve bu (husus) sana hiç bir kimse itiraz etmeyecektir ve,
9. Senden sonra, benim Horasan'daki valiliğim devam ettiği müddetce, hâkimiyet ebediyen evlâdına ait olacaktır.

Bu ahidnamenin tanıkları (şahidleri) şunlardır: 1. Hişn ibn al-Manzar al-Bakri, 2. Darrar ibn Hişn al-Tamimi, 3. 'Albâ ibn Habib al-'Abakşî, 4. Mu'avîye bin 'Amir al-Kandi, 5. Vaki' bin Abi Sur al-

Hantalı, 6. İyâs ibn Banhan, 7. Al-Aşca' bin 'Abdurrahman, 8. Al-Muharrir ibn Hamrân, 9. Al-Mücessir ibn Muzâhim 10. 'Abdullah bin Azvar, 11. Fazıl ibn 'Abdullah, 12. 'Oşmân ibn Rica, 13. Hasan ibn Mu'aviya, 14. Fazıl ibn Şam. *

Yazan: Kutaybâ bin Müslim'in kâtibi Sabit ibn Sabit, doksan dört sensinde.¹

Bunu mütaakib Kuteybe'nin ve şahidlerin mühürleri vurulmuş ve ahidname Gurek'e gönderilmiştir.

Bu ahidname ile, Kuteybe'nin daha şehire girmeden, surların dibinde yaptığı "musalâha,, daha doğrusu "mütareke şartları,, arasında esaslı bir fark mevcuttur. Musalâha şartlarının en mühim ve hatta en birinci maddesi, şu sözle ifade olunmuştu: **تمخرج** (Kuteybe sonra şehri terkedecektir), yani "Semerkand'ın Araplar tarafından boşaltılması,, şartı konuyordu ; Kuteybe'nin şehire girişi sadece bir gösteri mahiyetinde ve sembolik kıymeti haiz olacaktı; Semerkand'da bir mescidin yapılmasıyla, ahalisi buddist, zerdüş ve maniheistlerden teşekkül eden bir şehirde bir de müslümanlığa zemin hazırlanmış olacaktı. Gerek musalâhada ve gerek asıl ahidname metninde hiç bir dini ahkâmın bulunmayışı calibi dikkattir ; Türkistan, Araplar tarafından zaptedilirken, dinî amilin birinci safta durmadığı bir daha teyit edilmiş oluyor.

Musalâhada, Gurek'in hükümlerinden bahsedilmek lüzumu bile görülmemişken, Kuteybe bir defa Semerkand'a girince, Gurek'in bir vassal vaziyetine indirildiği ahidnameden açıkça görülüyor: Soğd melikinin bundan böyle halifeye, Haccâc bin Yûsuf'a ve (şüphesiz en çok) Kuteybe'ye tâbi olacağı ayrı bir madde ile tesbit edilmiştir; Gurek bin İhşid bu suretle, hukukî bakımdan Araplar'a tâbi, Buhârhudât Tuğşadı'nın vaziyetine konulmuştu. Soğd ülkesi-Semerkand, Kiş ve Nesef şehirleriyle-vakıa Gurek ve neslinin elinde kalacaktı, fakat halifeye tâbi olmak, cizye ödemek ve ahidnamece tesbit edilen birçok mâlî ahkâmı yerine getirmek »mecburiyeti vardı. Kuteybe, "süzeren,, sıfatiyle, Gurek'in yaptığı hizmetleri mukabilinde, Gurek'e karşı her hangi bir hücum taktirinde "vassal,, in himaye edileceğini taahhüd ediyordu.

Musalâha ile ahidname arasında malî hükümler cihetinden büyük fark görüyoruz. Kuteybe bin Müslim şehire girmeden önce 1.000.000 dirhem " harp tazminatı ,, ve her yıl 200.000 dirhem haraç almakla iktifayı düşünürken, şehire girince malî hükümler evvelkine nisbetle bir kaç misli artmıştı: Her esir başına 100 er dirhem, kumaşların büyüğünden 100-er, küçüklerinden 80-er, ipek kumaştan 28, kırmızı altının be-

¹ İbn A'sam, II, 143 b - 144 a: **ذكر العهد الذي كتب لغورك بن الخشيد** ; bk: İlâveler. 1933 te rus arkeologları tarafından Semerkand'ın cenubundaki Mug tepesinde kazılar yapıldığı zaman, A. Freyman yazılı birçok vesika bulmuştur; bunlar arasında, belki de, Gurek'in Kuteybe ile yaptığı muahedede vardır ; maalesef buna dair rusça neşriyatı elde etmek mümkün olmadı.

her miskalından 20-er, gümüşün bir miskalinden bir miskal alınması ahkâmı bunu göstermektedir.

Ahidnâme şehire girdikten sonra ve Kuteybe'nin burayı artık tahliye etmemek kararını mütaakip kaleme alındığından, musalâha şartlarında gördüğümüz "namazın edası, hutbe okunması, ziyafet verilmesi ve sonra çıkılması,, sözlerini tabiatıyla ihtiva etmiyecekti.

Musalâha şartları, şehire henüz hâkim olmayan bir kumandanın, mağlubedilen, fakat halâ mühimce kuvvetlerin başında bulunan bir hükümdar ile yapılan karşılıklı bir uzlaşma mahiyetindedir; halbuki ahidnâme, şehire girince, artık düşman hükümdarı ile hesaplaşmak mecburiyetinde olmayan muzaffer bir kumandanın dikte ettiği bir vesikadır. Musalâha şartlarıyla ahidnâmenin farklı oluşu, bunların muhtelif zaman ve şartlar içinde tanzim edilmiş olmalarından ileri gelir. Ahidnâme maddelerinin, musalâha'ya nisbetle çok daha ağır oluşu, Kuteybe'nin Semerkand'ı boşaltmağa, Soğd Devletini vassal bir devlet haline getirmeğe karar vermesinin açık bir ifadesi idi ; Kuteybe bin Müslim tarafından Gurek bin İhşid'e verilen ahidnâmenin esas mahiyeti bu olsa gerektir.

Kuteybe'nin Gurek'e verdiği bu "ahidnâme,, bir çok bakımlardan mühimdir. Tabari'nin eserinde ve diğer kaynaklarda bulunmayan tafsilât bu muahede metninde nakledilmektedir. Bunun sahte olduğunu zan etmek için hiç bir sebep yoktur; ahidnâmenin gerek zahirî şekli ve gerek muhteviyatı şüphe uyandıracak mahiyette değildir ; şahid olarak gösterilen kimselerin bir çoğu tarihî simalardır. Göze çarpan cihetlerden biri de, Ahidnâmenin akdedildiği tarihtir : Tabari'nin bildirdiğine göre Semerkand'ın zabtı ve Sogd meliki ile sulh 93 hicrîde vukubulmuştur¹; Balâzuri bu hususta hiç bir tarih göstermiyor. Halbuki İbn A'sam'ın naklettiği ahidnâmede bunun hicrî 94 yılında olduğu bildirilmektedir; Ya'kübi'nin eserinde de ahidnâme akdinden bahsedilmekte, kısaca şartlar sayılmakta ve bunun 94 te yapıldığı yazılmaktadır²; bu suretle İbn A'sam'ın verdiği tarih teyit edilmiş oluyor. Sefere 93 hicrîde başladığı halde, Semerkand'ın teslimi, belki yine 93 te olsa dahi, Kuteybe'nin Gurek'e ahidnâme veriş 94 hicrî başında vukubulmuşsa benziyor. 94 hicrînin başlangıcı Ekim (Birinciteşrin) ayının ilk haftasına isabet etmekle, henüz sefer mevsimi kapanmamış olduğundan, İbn A'sam ve Ya'kübi tarafından nakledilen tarihi kabulde hiçbir beis olmasa gerektir ; mamafih kat'î bir hüküm vermek için Mug tepesi kazılarında bulunduğu anlaşılan soğdca vesikaların neşrini beklemek icabeder.

İbn A'sam'ın eserindeki ahidnâme metnini Ya'kübi'nin verdiği ma'lumat teyit edecek mahiyettedir; bu münasebetle Ya'kübi'nin kitabında şu kaydı buluyoruz :

¹ Tabari, II, 1241.

² Ya'kübi, II, 344.

"(Kuteybe, Gurek'e ahidnâme) yazdı, Kutayba bin Müslim'in Soğd İhşidi, Semerkand afşini Gurak'e (verdiği) sulh budur : Semerkand, Kiş ve Nesef (metinde Kesef) Soğd'a (kalacaktır); Ğurak'in (her sene) adam başına 3,000 dirhem ödemesi üzerine sulh yapılmıştır ; ona Allahın ahdi ve zimmeti, Emir Haccâc bin Yûsuf'un zimmeti (olarak bu ahdi) yapmıştır. Buna tanıklar şahidlik etmişlerdir ; bu vak'a 94 te vukubulmuştur.,¹

Ya'kübi'nin naklettiği metin, İbn A'sam'inkinin bir hulâsası olduğu hissini veriyor ; herhalde her iki müellifin aynı kaynaktan istifade ettikleri kuvvetle muhtemeldir².

Bu ahidnâme metni, Araplar'ın Maveraünnahir'de uzlaşma yaptıkları zaman yenilenlere yüklettikleri mükellefiyetleri, ve bunların hangi esaslara göre hesap edildiğini aydınlatmak bakımından mühimdir. Evvelâ birden tediye suretiyle büyük bir yekûn tutan para isteniyor : bu gibi ahvalde bin kere bin, yani 1.000.000 dirhem almak usulü tatbik ediliyor; sonra senevî haraç tesbit ediliyor (200.000 dirhem); ilerdeki fuhatı ilerletmek maksadıyla zabtolunan veya nüfuz altına alınan şehirlerden arap ordusunda filî hizmet yapabilecek askerlerin temini de mühim bir madde teşkil etmektedir ki, Semerkand'dan 3.000 köle bu maksadla talebedilmiştir. Ya'kübi'deki 3.000 rakamı, istenilen para yekûnu değil, köle miktarı olsa gerekir. Cizye hesabı da ayrıca nazarı dikkati çekiyor; bir esirin kurtuluş parası 100 dirhem addedilmiştir. Semerkand'daki ticaret eşyası umumî vergiye tabi tutuluyor; bununla Semerkand'daki ticaretin büyüklüğü de görülmektedir; bilhassa kumaş ticaretinin geniş ölçüde yapıldığını ahidnâme metni açıkça gösterir; kırmızı altının ve gümüşün de çok olduğu anlaşılıyor. Bu suretle, nakledilen ahidnâmenin, bu devir Soğd ülkesinin iktisadî faaliyetini tetkik için de mühim bir vesika teşkil ettiği muhakkaktır.

Araplar Semerkand'a girince her şeyden önce maddi ahkâmını yerine getirmek işinde gayret ettiler. İlk olarak büyük bir servet getireceği umulan ve musâlâha maddeleri arasında bulunan "mabedleri soymak,, işine başladılar. Semerkand'da, bu sıralarda, buddist, zerdüş ve mani mabetleri bulunduğu anlaşılıyor; "büyüt al-nirân,, dan bahsedildiğine göre zerdüş mabedleri ve galiba, budda heykellerindeki zinetlerin alınması kararlaştırılmış olmalıdır. İbn A'sam'ın ve Ya'kübi'nin eserlerinde bu babta bir tek söz geçmiyorsa da, Balâzürî'nin - ve bilhassa Tabari'nin, Bâhili menşeli diye verdiği kısımda, enteresan teferuat naklediliyor: Şehirdeki sanemler bir araya toplandıktan sonra

¹ Ya'kübi II, 344.

² Ba'ami (Zottenberg tercemesi) ve «Tabarî tercemesi» nde de İbn A'sam'de nakledilen malûmata yakın kayıtlar bulunuyor (bk. ilâveler). Bununla Bal'amî'nin — İbn A'sam'ın eserinden, veya müşterek bir kaynaktan istifade ettiği meselesi ortaya çıkıyor, ki bu başlı başına bir problem olmakla, bu yazıda ele alınmamıştır.

koca bir saray (*kasr*) büyüklüğünde bir yığın olmuştur. Kuteybe bunların yakılmasını emretti; bunun üzerine "acemler, yani yerli ahali, bu putları yakanın mutlaka helak olacağına,, dair halk arasında yayılan inançtan Kuteybe'yi haberdar etmişler ve böylelikle putları tahribedilmekten kurtarmak istemişlerdi. Fakat Kuteybe buna ehemmiyet vermemiş, putları bizzat kendi eliyle yakacağını bildirmişti. Bunun üzerine İhşid Gurek gelmiş, Kuteybey'e putlara dükünmaması için yalvarmış, Kuteybe buna da ehemmiyet vermemiş, ateş getirilmiş ve putları tutuşturmuştu. Rivayete göre putların külünden tam 50 bin miskal ağırlığında altın ve gümüş çivi çıkartılmıştı¹. Putlar yakılmadan önce soyuldukları zaman çok miktarda kıymetli taşlar ve altın ziynet eşya elde edildiği de belirtilmektedir; daha önce, Peykend alındıktan sonra, Araplar'ın eline düşen ganimet bu hususta bir fikir verebilir. Putların yakılması üzerine, ahalden bir kısmının islâmiyeti kabulettiği de bildiriliyor; fakat sarih bir rakam verilmiyor.

Kuteybe'nin Gurek'e gönderdiği ahidnâmede, Semerkand ahalisinin durumuna ait her hangi bir kayıt yoksa da, sulhun akdinden sonra Semerkandlılar'a şöyle bir emir ilân edildiğini öğreniyoruz: "Ahalden eşyasını, mal ve mülkünü almak isteyen alsın (ve şehirden çıksın); çünkü ben (Kuteybe) şehiri boşaltmak niyetinde değilim; bunu yaparken, sizden sulh mucibince tesbit edilen mükellefiyetten fazla bir şey alacak değilim; (arap) askerlerinden gayri kimse (burada) ikamet etmeyecektir,,. Arap kumandanlığının bu ilâniyle, Semerkand'ın arap askerleri işgali altına alındığı bildirilmiş oldu. Şehirden ne kadar halkın çıktığı bildirilmiyor; fakat Semerkandlılar'ın bir kısmı, galiba başta tüccarlar olmak üzere, Gurek ile birlikte Semerkand'dan çıkmışlardı, Gurek'in, İştihan istikametinde, Semerkand'dan 4-5 fersahlık bir mesafede, Ferences adıyla yeni bir şehir kurduğu biliniyor². Gurek, yeni payitahttan, Kuteybe ile yaptığı uzlaşmaya binaen, "İhşid,, (afşin) sıfatıyla, ve arapların vassalı olarak, Soğd ülkelerinde hâkimiyetine devam edecekti; bu bakımdan "İhşid,,in durumu "Buhâr-hüdât,,inkinden büsbütün farklı idi; çünkü Buhara ülkesi tamamiyle Araplar'ın eline geçtiği halde, Soğd ülkesinin yalnız merkez (baş) şehri işgal edilmiş, diğer yerler "İhşid,, in elinde bırakılmıştı.

Kuteybe bin Müslim Semerkand'ın zabtı münasebetiyle elde ettiği ganimin beşte birini Haccâc'a gönderilmek üzere ayırdı; kalan kısmını askerleri arasında böldü. Esirler arasında son Sassanî hükümdarı Yezdicerd neslinden bir cariyenin de bulunduğu ve Haccâc'a gönderildiği naklediliyor. Kuteybe, Semerkand'ı zabtını bir mektupla Haccâc'a bildirdi, ve bir müddet sonra güzel bir cevap aldı.

¹ Tabarî, II, 1246 ; Balâzurî, 421.

² Gibb. 39. S.

Semerkinda arap hâkimiyetini sağlamak ve islâmiyeti korumak maksadıyla mühimce askerî bir kuvvete ihtiyaç olduğundan, Kuteybe biraderi Abdurrahman'ın kumandasında kalabalık bir garnizon bıraktı; islâm askerlerinden başka bir miktar sivillerin de orada kaldıkları anlaşılıyor; bunlar arasında tefsir sahibi, yani ulemadan, Zahhak bin Muzahim'in bulunduğu bildiriliyor; arap zaferi üzerine yerlilerden bir kısmının islâmiyeti kabulleri de anlaşılmalıdır; bu suretle Semerkand bir islâm şehri durumuna getirilmiş bulunuyordu. Emniyeti temin maksadıyla, müslümanlardan gayrı kimsenin şehirde kalmalarına müsaade edilmediğini öğreniyoruz. Soğdlar'a, Semerkand'a ancak gündüzleri ve yalnız bir kapıdan olmak üzere, girip çıkmaları müsaade edilmişti; fakat bu izin de birçok şarta bağlıydı: Şehire giren her bir Soğdu'nun eline balçuktan (الطينة) bir mühür vurulurdu; bu mühür kuruyup dökülünceye kadar şehiri terketmek mecburiyeti konmuştu; aksi takdirde, mühürsüz olarak yakalandı mı, öldürülürdü. Soğdlar'dan birinin üzerinde bıçak veya demirden her hangi bir alet bulundu mu ölüme mahkûm edilirdi.

Kuteybe'nin Semerkand'a girişinden önce Gurek ile kararlaştırdığı musalâhayı, Araplar'ın şehire girişlerini mütaakip "İhşid'e verilen ahid-nâme,, ile mukayesesinden ve vak'aların cereyanından-Kuteybe bin Müslim'in Semerkand şehrini "gadir yolu,, ile, yani hiyanetle ele geçirdiği açıkça görülmektedir. Arap kumandanı "şehirden çıkacağım,, diye girmiş, fakat bir kere girince bir daha çıkmamış ve "vae victis,, (vay, mağlûpların haline!) düsturu ile hareket ederek birtakım yeni mükellefiyetler de yüklemişti. Hvârizm şehirlerinde de aynı şeyi yapmış olması ihtimalinden bahsetmiştik, Kuteybe'nin bu hareketi, parlak zaferlerle dolu hayatının şeref ve şöretini haleldar edecek bir leke teşkil etmiş, ve sonraları düşmanları tarafından kendisine karşı bir silâh olarak kullanılmıştır. Kuteybe'nin Hvârizm'de ve Semerkand'da elde ettikleri muvaffakiyetlerin "futuhat „la değil, "gadren yapıldığı,, ve zaten Horasan askerlerinin dürüst adamlardan, dürüst kimselerden teşekkül etmediği hakkında söylentiler yayılmıştı. Abbasîler'e dost olmıyan mahfillerden neşet etmekle beraber, Kuteybe bin Müslim'in Semerkand'i ele geçiriş tarzı bu söylentilerin büsbütün esassız olmadığını göstermektedir. Kuteybe'nin şehri alırken kullandığı iki yüzlü siyaset, kendisinin öldürülmesinden sonra, Semerkand ahalsinin şikâyetini mucib olmuştur. Halife 'Omar bin 'Abdul'aziz'in emriyle Cüme' bin Hazir al-Baci namında bir zat kadı tayin edilmiş, meseleyi teftiş ettikten sonra, haksız yere şehirde yerleştirilen müslümanlardan (bir kısmının) ihracını emretmiştir¹.

Semerkind Araplar tarafından alındıktan sonra, burada neler olup bittiği açıkça bilinmiyor. "Semerkandliler'in hemen isyana kalkıştıkları,

¹ Balâzuri, 422, S.

Türk kağanının kendilerine yardıma geldiği, Kuteybe'nin bu hareketi bastırmak için kışın geçmesini beklediği, sonra harekete geçerek türk askerlerini püskürttüğü,, Ya'kübi tarafından iddia ediliyorsa da ¹, diğer kaynaklarda bunu teyit edici her hangi bir kayıda rastlamıyoruz; mamafih bu kayıd büsbütün esassız olmasa gerektir; yalnız daha sonraki bir zamana ait olmalıdır.

Soğd ahalisinin Semerkand'in elden gitmesiyle mücadeleyi bırakmadığı, arap müstevlileri Soğd ülkesinden atmak için, ya isyan yolu ile veya muntazam bir harp şeklinde savaşmağa devam ettiği sonraki yılların olaylarıyla sabittir; İhşid Gurek'in Türgiş kağanına ve Çin imparatoruna, yardım etmeleri için müracaat ettiği malûmdur². Soğd ülkesinin mühim bir kısmını kontrolü altında bulunduran Gurek'in mücadele imkânları tükenmiş değildi; İhşid, "İştihan'dan, ister Araplar'ın ister Türkler'in tarafına dönmekte serbestti,,. Fakat Gurek'in ve Soğd büyüklerinin, Semerkand'i Araplar'a. kaptırır kaptırmaz hemen isyan bayrağını çektikleri bilinmiyor; bilâkis arap kumandanı ile Soğd rüesası arasında dostça münasebet tesis edildiğini gösteren delillere malikiz ³. Mamafih bu durum çok geçmeden değişmiştir; Araplar'ın Soğd ülkesindeki şiddetli rejimleri ve Soğd kasabalarının boyuna harp meydanı olması ve Kuteybe'nin Araplar'a "her gün servet kazandırmak maksadıyla boyuna yeni seferler tertibetmesi,, Soğdlular'ın gün geçtikçe hiddetlerini mucib olmuş, Araplar'a karşı mücadeleye kendi kuvvetleri yetişmedeğinden, dışarıdan yardım aramağa sevk etmiştir. Bilhassa "Türk kağanı,, kıymetli bir müttefik olabilirdi. Bununla, Araplar'a karşı mukabil taarruzlar için zemin hazırlanmakta, ve Soğd ülkesinin yeniden kanlı savaşlara sahne olmasına yol açılmakta idi.

* *

Hvârizm'in ve Semerkand şehrinin zaptını incelerken Kuteybe bin Müslim'in yalnız mükemmel bir kumandan değil, aynı zamanda yaman bir politikacı olduğu da görülmektedir. Kuteybe gözünü diktiği sahaları ele geçirmek için her fırsattan istifade ediyor, ve her vasıtayı mubah görüyordu; memleket içinde başgösteren düzensizlikten hemen istifade ediyor (Hvârizm'de olduğu gibi), veya evvelce kendisine barışla bağlanan partinin menfaatlerini korumak ve "dostları,,nın intikamını almak bahanesiyle, arap hâkimiyetini tanımak istemiyen partiye karşı harp açıyordu (Semerkand'da olduğu gibi). Hvârizm'in zaptı - Araplar'a büyük maddi menfaatler ve yardımcı kuvvetler temin ettiği gibi, Maveraünnehir'deki arap fütuhatını yandan korumak bakımından da çok faydalı olmuştur. Semerkandın alınmasıyla ise - Zereşan. vadisindeki üç büyük ve en zengin şehrin, Buhara, Peykend ve Semerkand - arap fatihlerinin

¹ Ya'kübi II, 344.

² E. C h a v a n n e s, *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*. 136 p.

³ Tabari, III, 1365, 1642; Gibb, 41.

eline geçmiş oldu. Araplar, hem büyük ganimetler, hem de muhtemel Türk veya Çin mukabil taarruzuna karşı ehemmiyetli stratejik mevki-leri de sağlamca tutmuş oldular. Fütuhat sırasında ise en mühimi, çok zengin ticaret merkezlerinin servetlerini ele geçirmek, arap askerlerinin başlıca amaçlarını teşkil ediyordu. Kuteybe onların bu isteklerini tamamiyle yerine getiriyor, ve bu suretle askerlerini ve etrafındaki-leri! her suretle memnun ediyordu. Devrin şairlerinden Ka'b al-Aşkari şu mısrala:

كلّ يوم يحوي قتيبه نهياً ويزيد الاموال مالا جديداً

bu hususta umûmun tercümanı olmuştu.

Not:

Transkripsyon işaretlerinin kifayetsizliği yüzünden, bazan, a, yerine â ; i yerine i; ° yerine ' ; ^ yerine ' kullanmak zorunda kalmıştım. Özür dileriz.

METİNLER.

1. İbn A'sam al-Küfi. *Kitâb Futûh al-Buldan*
(İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi, III. Ahmed Küt. No. 2956)

140 a

ذکر مسير قتيبة الى خوارزم

ثم سار قتيبة بجيشه حتى نزل على خوارزم و بها يومئذ ملك يقال له جنغان في ارضماية الف عتار من اصناف الكفار وقال و جنغان اخ يقال له حرزاد قد غطه على امره فليس له منه امر ولا نسي وكان يحب ان يقدم قتيبة الى البلد فسكت حتى جاء قتيبة | و نزل خذا خوارزم و كتب اليه جنغان يعلمه انه قد بذل له مائة الف رأس و متاعاً سياه له في كتابه على ان يذبح اليه اخاه و يملكه في بلاده قال و ارسل بكتابه الى قتيبة سراً ولا يعلم به احد من اهل خوارزم قال و بعث اليه بثلاث مفاتيح من الذهب فقدم رسول جنغان على قتيبة و قد عزم على الحرب فلما قرأ الكتاب اباه الى ما سأل ثم انه اظهر في عسكره يريد السغد و وقع الخبر بذلك بخوارزم فقال حرزاد لاهل مملكت ان قتيبة يريد السغد و قد امنتم من حربيه و ان يمزوكم في هذه السنة قال ثم نادى قتيبة بالرجل نحو بلاد السغد قبل يومه ذلك ثم رجع الى بلاد خوارزم فلم يشمر القوم الا و قتيبة قد وافاهم فزعوا لذلك فرعاً شديداً اجتمعوا الى جنغان فقالوا ايها الملك ما عندك من الراي هاهنا لاني حرزاد فصيروا اليه قال فاجتمع القوم الى حرزاد فقالوا ان هذا الرجل قد نزل بساحتنا يريد هلاكنا فهاهنا ما عندك من الراي قال فلم حرزاد فان اخاه قد كاتب قتيبة فهمم بقتل اخيه ثم خشي ان يقتله اهل البلد فلم يقتل اخاه ثم نادى في الناس و خرج حتى نزل بموضع يقال له فيل و نزل قتيبة قريباً منه قال و خوارزم يومئذ ثلاث مدينين يحيط بها مياه الفارقين قال و وقع الحرب بين الفريقين و سلم جنغان الى قتيبة مدينتين من مدن خوارزم و صار معه في عسكره و بقي حرزاد في المدينة الثالثة و طلب الامان ثم بعث الى قتيبة (فقال) انا ايها الامير عبدك فاصطنقني و استبقيني فتمم العبد انا لك فقال قتيبة لرسوله ارجع اليه فقل عني ان رضى اخوه جنغان بذلك امتك و استبقيتك فكله و اطلب اليه في ذلك قال فارسل اليه حرزاد ايها الامير انه ليس في عسكرك احد يطمع ان يبش خمسين سنة و قد علمت | ان مصري الى الموت و ليس مثلي من ذلك لاني و انما احببت ان اكون لك لا لتفرك و القتل احب الي من الطلب اخي فان مات او قتلت فانه قد مات من كان انبل مني و اشد مني تملكاً و شجراً و السلام قال و وقع الحرب بين اهل خوارزم و بين قتيبة فلم يكن الا ساعة حتى اخذ حرزاد اسيراً فأتى به الى قتيبة حتى وقف بين يديه فقال له قتيبة كيف رأيت ما انزل الله بك يا حرزاد فقال ايها الامير لا تلمني فاني ما ضربت يدي الى سيني الا لتحكم بيني و بينك فخذلني سيني و لم يظاوعني قال قتيبة هذا يكون ثم قدمه فضربت عنقه صبراً فقال له جنغان ايها الامير انك لم تشف صدري بعد قال قتيبة فما تريد يا جنغان قال اريد ان تقتل كل من كان معه على قال لجمعهم قتيبة و هم خلق كثير من الاسارى فسلمهم الى جنغان فقدمهم جنغان فضرب اعناقهم صبراً

141 a

ثم اخذ اموالهم فدفعها الى قتيبة ثم وفي بما كان ضمن له قال فاخرج قتيبة من ذلك الحس فوجه به الى الحجاج وقسم باقى ذلك في المسلمين فانشأ كتب بن ممدان الاشقرى يقول في ذلك آياتاً مظلماً

اي رأيت الا حفص يرثه ايامه و ميساي الناس تختلف الى آخرها

ذكر مسيرة قتيبة الى السغد من بعد فتح خوارزم و ماوالها

قال فلما فرغ قتيبة من امر خوارزم قام اليه المجرى ابن مزاحم السلمى فقال ايها الامير هاهنا سريني و بينك قال فتحنى معه ناحية ثم قال هات ما عندك فقال ان اردت السغد يوماً من الدهر فاليوم فانه ما بينك وبينهم الامسيرة عشرة ايام قال فقال قتيبة هل أشار عليك بهذا احد قال لا (فقال قتيبة) فوالله انى تكلم بهذا غيرك من الناس لا ضير من عنك قال ثم دعا قتيبة باخيه عبدالرحمن ابن مسلم فقال له قدم الانتقال الى مرو | فنادى عبدالرحمن بالرحيل الى مرو فازمحل الناس ومضت الانتقال بين يديه وتبعها الناس يريدون الى مرو حتى اذا امسى عبدالرحمن بن مسلم وهو في المسيرة اتاه كتاب اخيه قتيبة بن مسلم ان انظر اذا اصبحت فوجه الانتقال الى مرو و سرات في الحيل والرجال الى السغد واكتبتم ذلك فأتى من ورايك بالآثر ان شاء الله تعالى قال فلما امر عبدالرحمن ابن مسلم بالانتقال فمضت الى مرو وانصرف هو في الحيل والرجال نحو سمرقند وقام قتيبة في الناس خطيباً فحمد الله واتى عليه وقال ايها الناس ان الله عز وجل قد فتح عليكم من البلاد ما علمتم وانا أرجو ان يكون سى سمرقند كسى بنى قريظة والتظير فابشروا ثم ابشروا والسلام

141 b

ذكر كتاب الحجاج الى قتيبة

قال و اذا كتاب الحجاج قد ورد على قتيبة اما بعد فأتى لست بأيس اذ فتح الله علينا و عليك خوارزم وغننا اموالها وخزائنا وغنائمها ان يفتح الله عليك وعلينا ما بعدها وقد بلغنى أنك تريد المسير الى سمرقند وانا انشدك ان غزوت بالمسلمين وانا اسأل الله ان يمز نصرك وان يحسن عاقبتك وان يمدك بالملائكة المردفين وان يرعب قلوب اهل سمرقند وان يخالف بين كلمتهم وان يلقى بأسهم بينهم وان يورثنا ارضهم وديارهم واموالهم وان يجعل دائرة السوء عليهم انه على كل شئ قدير والسلام عليك ورحمة الله وبركاته قال فلما ورد كتاب الحجاج على قتيبة نادى في الناس لجمعهم واقراءهم الكتاب ثم نديهم للمسير الى سمرقند فحف مع الصغير والكبير من جميع مداين خراسان حتى خرج معه السوق بالمضى والمقاليع فضلا عن غيرهم قال فسار بهم قتيبة حتى قطع البلاد ثم سار الى سمرقند فنزل عليها

ذكر نزول قتيبة على سمرقند ومحاربتة اهلها

قال فنزل قتيبة على سمرقند وبها يومئذ ملكها غورك ابن | اخشيد السغدى في ثلاثين وماية الف من السغد قال فاحدق قتيبة بابوابها وخرجت اليه السغد في الآلة والسلاح والعدة الكاملة واشتبك الحرب بين الفريقين فاقتلوا مراراً كل ذلك يفصل بعضهم من بعض فلما كان بعد ذلك بايام اقبل نفر منهم حتى وقفوا على سور المدينة ثم تكلم رجل منهم بالسغدية فقال يا معتر

142 a

* Metinde .

العرب على ماذا تقاتلوننا و تدخلون على انفسكم المشقة و المنا في اسر لا تصلون اليه انا قد وجدنا في
 بعض كتبنا ان مدينتنا هذه لا يقتمها الا رجل اسمه اكاف الجمل فانصرفوا عنا ولا تنموا خيلكم ولا
 تقتلوا انفسكم فقال قتيبة ما الذي يقول هؤلاء القوم فقال رجل من يفهم كلامهم انهم يقولون كذا
 وكذا فقال قتيبة الله اكبر فانا والله اكاف الجمل انا قتيبة والقتب قتب الجمل قال ثم جد في حريمهم
 قتل منهم في ذلك اليوم خلق عظيم قال وكتب ملك سمرقند الى ملك الشاش بان العرب قد قاتلونا
 وقاتلناهم فانهم ظفروا بنا ساروا اليكم فانظروا لانفسكم فانما نحن الجنة دونكم فان وصل
 الينا كنتم اتم اذل واهون فاجتمع اهل الشاش على نصرة اهل سمرقند ثم انهم ارسلوا الى
 غورك بن اخشيد ان اشغلهم انت بالقتال حتى نبيت نحن عسكرهم قال وجعل اهل الشاش
 ينتخبون اهل النجدة والشجاعة من اهل بلدهم ثم انهم ساروا مجتمعين على بيات المسكر قتيبة
 واتصل الجبر قتيبة فاتخب من عسكره سبع مائة رجل كل رجل منهم يحتاج الى رجل ثم قال
 لهم اعدوا ان اهل الشاش قد ساروا الى ما حبلكم يريدون ان يبايوتكم بزعمهم فاخرجوا
 اليهم الآن فكنوا لهم في موضع كذا وكذا وذبوا عن دينكم واحسابكم والسلام قال فخرج
 المسلمون وذلك في وقت المغرب فزتلوا على فرسخين من عسكر قتيبة على طريق القوم الذي
 وصف لهم قال ورئيس المسلمين يومئذ صالح اخو قتيبة ففرق اصحابه ثلاث فرق لجلهم كنا
 كيباً عن يمينه وكيباً عن شماله ووقف هو في الفرقة الثالثة على فارة الطريق حتى اذا
 مضى نصف الليل او ثلثاه اذ اهل الشاش قد اقبلوا في الآلة والعدة التامة الكاملة قال
 فلما نظروا الى المسلمين حملوا عليهم واختلط القوم وخرج عليهم الكمينان عن يمينه
 ويساره فانظروا عليهم وصبر الفريقان بعضهم لبعض ساعة وشد على رجل من اهل
 الشاش عظيم القدر فضربه ضربة على قرطه فاطار رأسه وقمت الهزيمة على الكفار
 فانهزموا والسيوف يأخذهم فما افكت منهم الا الشريد قال واسر منهم جماعة وانصرف
 المسلمون الى قتيبة فخبروه بذلك فقال قتيبة جزاكم الله من قوم خيراً فقد جاهدتم لاحسن
 البلاء قال ثم قدم هؤلاء الاسارى فضرب اعناقهم عن اخرهم ثم اقبل على كعب بن
 معدان الاشقرى فقال يا كعب ألت القاتل في المهلب ابن ابي صفرة هذه الايات

142 b

الذهب المرزو المغرب للمني
 اقاما بمروالروذ ما يبرحنا
 ومات الندى والجرود بعد المهلب
 وقد فقدنا من كل شرق ومغرب

قال بل ايها الامير انا قاتل هذا وانا الذي اقول فيك

فما كان مذسماً ولا كان قبيلنا
 اعم لاهل الارض بأساً ونايلاً
 ولا كان كالياهلي بن مسلم
 واقسم فينا مفتحاً بعد مفتح

قال فامر له قتيبة بجائزة سنوية واقبل حتى نزل على سمرقند فوضع عليها المجانيق لجعل
 يجارهم اشد الحرب قال فارسل اليه غورك بن اخشيد ملك السغد ايها الامير انت انما تقاتلني
 يا خواني من المعجم فاخرج الى العرب حتى تعلم كيف احاربهم | فغضب قتيبة لذلك ثم نادى في المسلمين
 فاتخب الابطال من عسكره قدمهم الى الحرب واسر اصحاب المجانيق بالرمي فكان المسلمون يرمونه
 بحجارة المجانيق والسغد يرمونهم بالنشاب فلم يزل المسلمون كذلك حتى تلوا السور برمي الحجارة
 قال وصاح القوم بقتيبة ان ارجع عنا اليوم فانا نصلحك غداً فقال قتيبة انه قد جزع السغد
 فانصرفوا عنهم على كفرهم فانصرفوا المسلمين عنهم الى عسكرهم

143 a

ذكر صلح قتيبة على سمرقند ودخوله المسلمين اياها

قال فلما كان من غدٍ دنا قتيبة من السور و وقع الصلح بين القوم فصالحهم قتيبة على التي الف درهم حاجة و ما يتي الف درهم في كل سنة وعلى ثلاثة الاف رأس من الرقيق ليس فيهم صبي ولا شيخ وعلى ما في بيوت النيران من حلية الاصنام وعلى انهم يننون لقتيبة في المدينة مسجداً وعلى انهم يخرجون المدينة فلا يكون فيها مقاتل و يدخلها قتيبة و اصحابه و يصلي و يخطب و يتغدى بها ثم يخرج غورك بن اخشيد الى ذلك على انه يدخل من باب كش و نصف و يخرج من باب الصين قال و امر غورك باخذ الطعام لقتيبة و لوجوه اصحابه ثم امر باب سمرقند فتفتح فدخل المسلمون المدينة بالثكير و اقبل قتيبة في اخوته و بنى عمه حتى اذا صار الى باب سمرقند قد استقبله غورك بن اخشيد فسجد له ثم مشى بين يديه حتى صار الى بيت الاصنام فجلس فيه و اقبل غورك حتى وقف بين يديه بلا سيف فجعل قتيبة ينظر الى غلمان غورك في مناطق الذهب المرصعة بالجواهر فاغتاظ لذلك غيظاً عظيماً حتى احمرت عيناه و اراد ان يقدر بغورك فحين ذلك في وجهه ثم ان لم يرى ذلك صواباً قتم لغورك ما صالحه عليه فانشأ كعب بن معدان الاشعري في ذلك يقول اياتاً مطلقاً

الا ايها الباغى قتيبة غيبة اي والله الا ان يكون مؤيداً الى آخرها

قال فقال له قتيبة احسنت يا غلام اذفع الى الاشعري عشرة الاف درهم قال ثم دعا بالطعام فامر غورك ابن اخشيد بالموايذ و قدمت و عليها الوان الاطعمة فأكل قتيبة و اخوته و بنو عمه و قواده حتى اذا فرغ القوم من طعامهم و غسلوا ايديهم و ثب قتيبة فضلى ركعتين ثم دعا بكتابه فامر ان يكتب لغورك ابن اخشيد عهده الذي صالحه عليه

ذكر العهد الذي كتب لغورك بن اخشيد

بسم الله الرحمن الرحيم هذا ما صالح قتيبة بن مسلم بن عمرو الباهلي غورك ابن اخشيد افشين السغد انه صالحه و شرط له بذلك عهد الله و ميثاقه و ذمته و ذمة رسوله محمد صلى الله عليه وسلم وآله و ذمة امير المؤمنين الوليد بن عبد الملك ابن مروان و ذمة الامير الحجاج بن يوسف ابن الحكم و ذمة المؤمنين و ذمة قتيبة ابن مسلم فصالحه عن سمرقند و رسايقها كش و نصف و اراضيها و مزارعها و جميع حدودها على التي الف درهم حاجة و ما يتي الف درهم في كل عام و ثلاثة الاف رأس من الرقيق ليس فيهم صبي ولا شيخ على ان يسلموا و يطعموا لبد الله الوليد بن عبد الملك بن مروان و للامير الحجاج بن يوسف و للامير قتيبة بن مسلم و على ان يؤدي غورك ابن اخشيد افشين السغد ما صالحه عليه قتيبة بن مسلم من مال و رقيق فما اعطى من ذلك في جزية ارضه من السبي بحسب له كل رأس بما يتي درهم و ما كان من الثياب الكبار كل ثوب بمائة درهم و الصغار بستين درهماً | و ما كان من حرير فكل شقة بثمانية و عشرين درهماً و الذهب الاحمر كل مثقال بعشرين درهماً و النضة البيضاء مثقال بمثقال و على قتيبة بن مسلم العهد و الميثاق انه لا يعمل على غورك بن اخشيد افشين بنى ولا يقدر به ولا يأخذ منه اكثر مما صالحه عليه فان خرج على غورك ابن اخشيد عدو من الاعداء فلي قتيبة ابن مسلم ان ينصره و يناوئه على عدوه و يقول قتيبة بن مسلم يأتي قد ملكتك يا غورك بن اخشيد سمرقند و ارضها و حدودها و كش و نصف و بلادها و حصونها و فوضت

* Burada bir iki söz eksik olduğu anlaşılıyor.

اليك امرها و اخذت خاتمك عليها لا يترض عليك معترض و ان الملك من بعدك لولدك ابدأ
 ما دامت لي ولاية خراسان شهد على ذلك الحصن ابن المنذر البكري و ضرار ابن حصن
 التميمي و عليا ابن حبيب المقتبي و معاوية بن عامر الكندي و وكيع بن ابي سؤر
 الحنظلي و اياس ابن ينها و الاشجع بن عبدالرحمن و المحرز ابن هجران و المجر ابن
 مزاحم و عبدالله بن الازور و الفضيل ابن عبدالله و عثمان ابن رجا و الحسن ابن معاوية
 و الفضيل ابن يشام و كتب ثابت بن ابي ثابت كاتب قتيبة بن مسلم في سنة اربع و تسعين
 قال و ختم قتيبة بن مسلم و اليهود بخواتيمهم على هذا اليهود و دفع المهدي الى غورك
 ابن اخشيد فانشأ الفرات بن عبدالله الثاني يقول في ذلك

يرى الموت من عادي قتيبة يظهوراً و ليس يوقاف ولا يموال الى آخرها

قال ثم دعا قتيبة عبدالرحمن ابن مسلم لجملة مقيماً بمدينة سمرقند لئلا ينكثوا ولا يفتدروا
 ثم اقبل الى مدينة مرو فزلها | و كتب الى الحاجج يخبره بما صنع الله عليه من سمرقند
 و ما كان من صلحه اليهم و وجه اليه الخمس من اموال سمرقند

DÜZELTME : S. 416, satir 11 : قرأ yerine قرأه : S. 416, satir 15 :
 و القتل احب الي من العطب الى ابي : yine, satir 25 . ثم اجتمعوا

2. B a l m ĩ

(British Museum, 17 c. b.)

خبر خروج قتيبة الى خوارزم

361 a خوارزم شاه خود بصلح قتيبة بود و درم صلح همی داد و سرهنگان خوارزم اورا
 مخالف بودند و ليکن خبر نياورستند گفتن و امير کرکايچ اورا نيز مخالف بود و شاه خوارزم ازو
 همی ترسيد بس چون قتيبة از سجستان بمر و باز آمد و سال بود و سه اندر آمد خوارزم
 شاه قتيبة را کسی فرستاد و از ينها بخواند و قتيبة با لشکر از مرو رفت و کس بخوارزم
 اکاه نبود تا انجا کی اورا بمراد است فرود آمد چون سردمان خوارزم شدند حرب بساختند
361 b و خوارزم را بحصار گرفتند و خوارزم شاه با قتيبة بدل یکی بود و سردمان | خوارزم را
 گفت مکنيد با اين مرد برابری که آن کسها کی از ما بزرگتر بودند و قوی تر دبا او پسنديده
 نبودند و مارا با او حرب کردن روی نيست ايشان سخن اورا نپذيرفتند و حرب ساختند
 و قتيبة شش ماه بر در خوارزم بنشست و با آخر خوارزم شاه زر بسيار پذيرفت و بر
 سردمان خوارزم بخش کرد و بستد و بقتيبة داد و قتيبة خوارزم را بصلح بکشاد بس
 خوارزم شاه ان سرهنگان که اورا مخالف بودند بقتيبة سپرد تا ايشانرا همه بگرفت و
 بکشت و چهار هزار مرد بکشت از مخالفان خوارزم بس خوارزم شاه بترسيد که چون

قتیبه پرود فرزندان و خویشان آن کسها کی کشته شده بودند برو بیرون آیند و سردرا هلاک کنند پس هر چه ایشانرا کس بود از زن و مرد و خرد و بزرگ همرا بگرفت بشهر و بروستا هفتاد هزار مردم بودند و ایشانرا همه بقتیبه سپرد تا برده کند و قتیبه همرا برده کرد و عمرو برد و برادرش عبدالرحمن بکرکایج فرستاد تا ملک کرکایجرا بگرفت و بکشت و کرکایج با خوارزم یکی شد بمملکت و قتیبه هم اندر آن سال بود و سه لشکر سوی سمرقند برد و الله اعلم

خبر فتح سمرقندرا

چون قتیبه روی بسمرقند نهاد و برادرشرا عبدالرحمن فرستاد و قتیبه خود از پیش همی آمد چون بسمرقند رسید سفدیان طرخونرا ملک خویش کشته بودند از شهر انک اورا گفتند چرا با قتیبه صلح کردی و ازوی درم پذیرفتی و مردی را بمملکت خویش نشانده بود نام او غورک قتیبه چون چنان دید بسمرقند بنشست و بحرب و برادرش با عبدالرحمن سمرقند فرستاد و سمرقندیان شهررا بمحاصر گرفتند و قتیبه خود بحرب غورک مشغول شد و فرجام غورک بزینهار آمد و قتیبه سمرقندرا بکشاد و سفدیان بخون طرخون طلب کرد و ایشان از خون او بیزاری کردند و گفتند طرخون خویشرا خود کشت آخر قتیبه با ایشان بلخی مال صلح کرد و خود برفت و بدر سمرقند آمد و انجا بنشست و از بخارا او همه نواحی به خواست و مردم بسیار بر در سمرقند کرد آمدند و او منجیق ساخت خواست و حرب کرد پیوسته و هر روز مردم بسیار کشته همی شدند و سمرقندیان از شاش و فرغانه مدد خواستند و ایشانرا مدد آمدند چون مدد از شاش و فرغانه رفتند قتیبه خبر یافت برادرشرا صالح بن مسلم با سی هزار مرد فرستاد از سمرقند زان سو تا بریشان یکی کند و صالح برفت و بر سه جایگاه کمی ساخت و چون سیاه شاش و فرغانه فرا رسیدند از هر سه سو یکی بیرون آمدند شب و شمشیر اندر نهادند و از ایشان بس کسی ترست و همرا بکشتند و خواسته بی عدد و تسلیح بی اندازه بیاوردند و قتیبه انرا همه سپاه بخشید و این خبر سمرقندیان (را) رسید بفرسیدند و قتیبه کار سخت تر بر گرفت و دیواررا بمنجیق رخته کرد چون دیدند کی اهل سمرقند کی دیوار رخته شد رسول فرستادند و صلح کردند بر انک دیوار هزار هزار درم و دوست هزار درم بدهند و سه هزار سر برده و قتیبه صلح کرد و بشهر اندر شد و این خواست بستند و سرکفی بنا کرد و ایشان همه مسلمان شدند و بخانه بود انجا خواسته که بر آن بتان بودند کسی ندانست کی چندست و چون پیرایها آن بتان برکنند قتیبه بفرمود تا آن بتانرا همه کرد کردند و بسوختند و سمرقندیان یک با دیگر همی گفتند اکنون کی این بتان بمارا بشکست و بسوخت خود همه هلاک شوند و غورک ملک سعد پیش قتیبه زانو اندر افتاد و گفت مسوخت ایها الامیر این بتانرا پس چون این بتانرا که هر که این بتانرا بد کند هلاک شود قتیبه بختدید و گفت اشکاری هلاک کردن این بتانست پس چون این بتانرا بسوختند و آن خاکسترها بشریل کردند پنجاه هزار مثقال زر از آن خاکستر بیرون کردند از | میخها و مردمان قتیبهرا بدر منسوب کردند و گفتند او بخزاسان 362 a ناپیرک عذر کرد که چون صلح کرد و درم بستند انکه خواستها شانرا برداشت کی بریشان بودند و هر یکا درم بود اندر سمرقند همه برداشت از آن هر کی بود و قتیبه بسمرقند اندر دختری یافت از فرزندان یزدگرد سخت نیکو روی اورا بمحاج فرستاد

و حجاج اورا بوليد عبدالملك فرستاد و وليدرا ازو فرزند آمد يزيد بن الوليد و چون قتيبه
سمرقندرا بکشاد شاعران اندرو شعرها گفتند و نهار بن توسه ائک سر مهلبرا سر نيه کرده
بود اندر ان شعر کی گفت

(شعر)

و مات الندى و الجود بعد المهلب
و قد تحببا عن كل شرق و مغرب

الا ذهب الفرو المقرب للفن
اقاما بمرود رهن شريمه

Tabari-ü Kebir tercümesi

(British Mus. No.31. A.K.)

خبر رفتن قتيبه شهر خوارزم

خوزرم ملكتك آدى جيفان ادى و اندن كچى خوززاد* آدلو بر قرداشى واردى جيفانك
اوزرنه غلبه اتمشدى وقتكه جيفانك اك بر خوب جاريه و بر قشاق كردكنى فى الحال ادم
كندورب اندن الوردى و دخى اشته كه بر كستهك بر كوزل قيزى و يا قيزى اغلى
اوله مجال و پرمبوب چكردى كسه منع ايده مزدي جيفان ائك اندن بيزار ادى تحمل
ائكه قرار قلمادى قتيبه (به) آدم و خوزرم شهر لزندن اوج شهرك كادن كندردى قتيبه
يانه دعوت آدى كسنيه بو خيرى بلدرمدى هر نه دلرسك وراين ددى خبر قتيبه (به)
ايردى و نزا و قتي ادى قتيبه ايدر بويل سفد غزاسته كدارز حاضر اولك ددى و
عسكرى جمع ائكه مشغول اولدى و جيفانك ادمنى كندردى و خوززاده خبر واردى كه
بويل سفد غزاسته كدرمش ديو اول دخى زياده فرج بولدى و قومه ايدر بويل چكندن
آمين سز زرا قتيبه سفده كيدرمش و بز دخى عشراقه مشغول اولالم ددى بو ائشاده
قتيه ناكاه بيك اتلو ايله مدينة الفيلكه خوزرمك اولو معظم شهرى اولدر زرا خوزرم
اوج شهردر و اندن اولوسى يوقدر چقوب كلدى خوزرم قوم قتيبه كورب قورقدلر و قتيبه
طفرو جيفان قاتنه كلدى و اكا نه اش ائك كرك ددى ايدر طفرو قرداشم اوزرنه
وارمك كرك ددى و خوززاده خبر دزدلر كه نه غافل طوررسك اوش قتيبه ايردى علمى
فساده و بردى و خوززاد اكلايكة بو ايش جيفان باشى اتتنددر دلديكة جيفان اولدره
مجال بولماد حاضر اولان ادميله سرب مدينة الفيله كلدى جيفان دخى بيك ات و اول
اوج شهرى قتيبه (به) اصمردى كندو دخى قتيبه قاتنه كلدى و خوززاد متحير اولدى
اخر قتيبه (به) ادم كندردى امان دلدى قرداشك قتيبه ايدر امان قرداشندن دلسون
اول امان اوررسه بدن امين اولسون خوززاد ايدر امدى بلدمكه بن ائك كركدر
كه زرا بن قرداشمه بنوم ائك همان المكدر بلكه الوم يكر كدر اكا فرمان اولمندن ايسه
ددى چنكه آغاز ايندى و بر ساعت ايچنده طوبولدى قتيبه يانه كتردلر قتيبه ايدر كندوك نيجه
كوررسين خوززاد ايدر ايها الامير ملامت ائكه بن ال قلجله انكچون اوررم كه سنكله بنم ارامدا

* خورا Metinde

بر حکم ظاهر اولدی اولاً فرصت سنک بو که نه مفاخرت آتک کرک هر نه دلرسک
قل ددی قتیبه امر ایذب بیون اردلر جیفان ایذر یا امیر المؤمنین هنوز دخی گوکوم
آمین دکدر دلرم اول کسنلر انکه اولزردی جله اولدوره سن قتیبه ایذر سن جمع
ایت اولدرایم ددی جیفان جله کتردی دبلدی ماللرن الدی جیفان شرط ایذب دورر
قتیبه (یه) یوزیک باش اسیر ویره و نیجه بیک قماش ویره اندن قتیبه مدینه القبله کیردی
اول مال جیفاندن الدی اخر جیفان قتیبه دن یاردم دلدی جام خود ملکنه که دام کلوب
جیفانه جنک ارددی عبدالرحمن اکا یاردم کندردی و عبدالرحمن وارب انکه محاربه
قلدی اول ملک دبلدی اول یرلی فتح اتدی و درت بیک باش اسیر ایله قتیبه یردی
تا جله سنی | دبلدی

362 b

خبر کشادن شهر سمرقند

چون قتیبه خورزم بریکا اتدی مجر بن مزاحم السلی ارو طوردی ایذر ای
امیر بن سنکه بر سوزم واردر اما آشکاره دمزم دد قتیبه خلق طاغندی مجر ایذر
اگر سفده و راجی ایسه کوز یقین کلشوز و یزمله ائک ازا سنده اون کونلک یول
قالمشدر ددی قتیبه ایذر بو یابده هیچ کسه سوز سویلدی ایذر یق و سن کسه
سویلدکی ایذر یق قتیبه ایذر والله بو سزی بدن غیردی دمش اولسه بوین اوردم
ددی و قتیبه کندو قرداشی عبدالرحمن اوقدی ایذر رختی کرو مرودن یکا کندوره سن
دخی بله کت ددی عبدالرحمن رخت کندورب کندو دخی اردنجه واردی یارنداسی
عبدالرحمانه قتیبه دن نامه کلدیکه رختی مرویه کندورسن قومکی آتلر و یایق نه وارسه اول
سغدون یکا توجه ایت و بو سزی سفله که اوش بن سنک اردنجه ارشدم دد عبدالرحمن
دخی بو حکم موجنبه عمل اتدی و کندو یولی بر دونب سفده توجه اتدی و قتیبه ارو طوردی
و خلافت و عطا اتدی ای مسلمانلر یلوك سفد قوم عهد صدر اول مالکه هر یل و پرورد و پرمن
اولدویلر و طرخون نه اولدوغن بلد کوزی امدی ارو طوروک سفده توجه ایذک ددی کندو
دخی فی الحال اتندی و سفدک یکا یوردی عبدالرحمن یکریم بیک کشیله سفده ایردی بو
کونکه سفده ایردی قتیبه دن درت کون اوکوردی ادی و سمرقنده اول ایامده ملک
غریک اشخد ادی و بو غورک در اول طرخون یزته کتدرلر وقتیکه سمرقنده ایردی لشکر
سمرقندی کرد اکرک بقلدی لر و سمرقند قوم دخی طشره چقدر جنک اتدلر و بر نیجه
کون زیاده جنک اولدی و بر کون سمرقندیلردن بر قاج کشی شهر باری اوسته چقدر
چاغردلر که ای عربلر نه جنک ادرسن و نه زحت چکرسز بو اشه سزک الکووز ارمز
زیرا بز کتابلر و مزده کورمشوز که بو شهری بر کشی الور که ائک پالان اشتر اولا یقی

363 a

دوه پالان امدی سزلر دونک زحت حکمک ددلر قتیبه ایذر بونلر نه سویلرلر | درلر که
بو یله سویلر ددلر قتیبه ایذر الله اکبر انا والله اکاف الجمل ایذر بن آدم قتیبه در قتیبه
دوه پالانی دمک اولور پالان اشتر ددکلری بن ددی و خلق حربه قندردی بو اشناده
غورک حاج * ملکنه نامه کندردی و ددیکه عربلر بن اوزرمه کلدلر و اکر بونده ظفر
بولار سنک اوزرکه ورالر اما بز سزه قلفانوز غافل اولیاسز و بزه یاردم کندورسنز
ددی حاج لشکر جمع ادب سمرقنده توجه اتدلر و غورکه آدم کندردلر کم سن انلرن
چنکه مشغول اول زده اردک وارب غفتیله شبخون اداوز ددلر سمرقندلر مبارزت

* olmasi lâzım.

قلوب جنكه مشغول اولدر كين ورب طورك و انلر جقدغى وقتن اوزره سورك اولاكه
 بر فتح اداسز ددى و صالح بن مسلم بولنه مهتر وردى و صالح دغى یدى یوز دلاور
 الوپ كندی و یدی یوز آدم اوج بلوك اتدی بر بلوكنى صماغ یاننده قودى و بر بلوكنى
 صول جانبه قودى و كندو اول بلك مقابلهسه طوب و قتی كى جكانك نصفی بكدی و حاج
 قوم دغى چقوب كدلر غازیلر دغى اکی طرفدن اله دیو دپدلر و اج قورت قویته كرركی
 كافرلى تارمار اتدلر غازیلرده شعبة ادلو بر بهادر كشی واردی ایرب كندویى حاج قومنك
 گروهه اوروب انلرك اورتالزنده ملك زاده لری واردی شعبة اككا ایرب قولاغى توزنه ابله چالديك
 توب كی قلمى هوايه دكندی اول قوم بو هییتی كر دلر جمله هزعت بولدلر غازیلر اردنه دشدی
 بی حساب قردلر و انلرك اكتری ملك زاده لری ادى زیتلو قوم ادى انلرك سلاح لر و قوماشلرن
 هب الدلر و كرو دونب سرورله قتیبه قاتنه كدلر و یازندای قتیبه حکم اتد كه كرو جنكه
 اغاز اتدلر و سیوردیکه منجق قوردلر و یازوی دوکه دوکه اندردلر اول ارادن هجوم
 اتدلر و كافرلردن بو بهادر ار ككوب اوراده طوردی هر كم ازو كلورسه بحال ورمیوب
 375 b | الدردی قتیبه تیر اندازلی اوقدی و ایدر سزدن بریکوز اكر اول شخص اولقه اوره
 اون بیک درهم ورم اككا خطا قلسه ان كسم ددی و تیر اندازدن بری الو كلدی
 و بر اق كه اتدی كوزندن اوردی قئاسند(ن) چقدی فی الحال دوشدی قتیبه یانه كلدی
 تیر(اندازی) اویدی اون بیک درهم الدی اندن حصاردن چاغردلر كه بو كون جنك
 اتمك یازن كوروان اش نیا ایرشور یازنداسی اولد صلح ایلدلر انك اوزرته اپدیكه هر
 یلدی ایکی یوز درهم و رال و بو یل اوتوز بیک باش اسپر و رال كه ایچنده بر طفل
 و یا بر اوغلن اولیا و دغى انك اوزره كه تخانلرده نقدر بوت وار ایسه سیدوره ل
 التوتلرن الالر و قلاتن اوده اورال و دغى بر مسجد بنا ادهلر كه ایچنده قتیبه یازنلریله
 ایچنده نماز قله و خطبه اوقبه قشلق نمازن قله و چین قاپوستدن ایچرو كرب و غورك
 جمیع شرطلری قبول اتدی و طمانلر یراضن كوردی یازنداسی قتیبه دوت یوز آدم كوزیده
 قلوب كندویله بله الدی و كش قاپوستدن سرفندك ایچنه كردی و غورك قرشو كلدی
 تا یخانه قاپوسته دك بله وارد و قتیبه یخانیه كرب اوتوردی و غورك ایاضن طوردی
 بیوردی پوتلرك یوزدلر الدلر و پوتلری اوروردی عجلردن بضلری ددر كم بو پوتلر
 ازاستنده پتله واردلر كه هر كم انلر یاندرسه هلاك اولور قتیبه ایدر بن انلری كندو
 الله یندریم ددی اوده اوردی ایکی بیک مثقال حاصل اولدی اندن مسجده وارپ
 اکی رگمت نماز قلدی و غورك اولدم طمانلرن كتردلر امیرانه ضیافتلر ادى اندن قتیبه
 امر ایدوب غوركوك صلح ناممن یازدلر بودر غورك صلح ناممی بودر بسم الله الرحمن
 الرحیم هذا ما صلح علیه قتیبه ابن مسلم الباهلی غورك بن اخشد اخشى اغلی
 سفدی صالحه و شرط له و جمل له بذلك عهد الله و میثاقه كذا و كذا
 و دغى غوركه بر دشان ظاهر اولسه عهد اتدكه اككا نصرت ایدو و غوركه ایدر سنی
 سرفندك پادشاه حدودن و تواجین و شهرلرن و حصارلرن و كشی و نفسی سر
 376 a | جمله سنك تحت یدكده و خاتم مهری سكا تسلیم اتمكه هیچ سكا اعتراض قلمیا |
 و سندن پادشاهلق اوغلنلرك اولا مادامكه خراسان بم تحت یدمده ددر ددی و اندن
 بو مذکور (صلح) اوزره حاضر بکلری شاهد قیلدی و اندن كجوب مرویه كلدی غنیمت

مالینوک حسن حجاجه کندردی و سمرقند فتحن اعلام آندی حجاج بو خبری اشذب شاد
اولدی و قتیبه (به) نامه کوندردی ددیکه خدایی آتالی سکا نصرت وردی فخذ ما آیتک
وکن من الشاکرین یعنی آل اوله نسته که سکا الله ورمشدر و شکر ادجلردن اول
محمد بن جریر ایدر قتیبه مرویه دوتب فرداش عبدالله سمرقنده خلیفه قلدی و بعض لشکری
انک فاتنده قودی و الت حرب اول مقدارکه کرکدر انده قودی آخر عبدالله ددیکه
هیج گنه سمرقنده کافردن کرمیه کورسه بانده نجاق و بجاق اولیه اکر اولورسه
فی الحال باشی کسلر وکیچه هر کم کافر قلورسه امان ورمیه و بو سیاست که دیدم برینه
کتورهسن ددی و هم اول یلدی طفسان اوج اولیدر موسی بن نظیر بن زیاده اندهلسدن
عزل آندی . . . .

DÜZELTME: S. 407. Satır. 1 : derhal 2.000.000 dirhem
S. 408. Satır 18: hemen, iki bin defa bin dirhem

THE CONQUEST OF KHWARİZM AND SAMASKAND
BY KUTAİBA BİN MÜSLİM (93-94 HEGIRA, 712 A. D.)

Prof. AKDES NİMET KURAT

1. The Source material.

H. A. R. Gibb's book on *The Arab Conquests in Central Asia* (Bulletin of the School of Oriental Studies II. (1922) continues to be the best study on this subject; Gibb had consulted all the known classical Arabic sources and the published material, including Professor Barthold's researches in Russian; but he was not able to use one of the earliest Arabic Historical works, namely, Ibn A'tham al-Kufi's *Kitâb Futûh al-Buldân*. The existence of such a work has been known for a long time; in Khadji Khalifa's *Dictionary* (8907, 8919) there is a short but not quite correct notice about it. Oussley published some extracts from Ibn A'tham al-Kufi's work (in: *Oriental Collections* (1797), and Fraehn, in his *Indications Bibliographiques* (1854) drew the attention of Orientalists to this source, and presumed that Ibn A'tham al-Kufi died in-314 Hegira (926-927 A. D.), in 1881 was found the first part of Ibn A'tham's *History* in the Library of Gotha in Germany; until this there were known only the abridged translation of it into Persian. At last the Arabic original of this work has been found in the Library of the Topkapı Serail in İstanbul (Ahmed III. Library, No 2956, two volumes), which contains the period of the Caliphs Othman, Ali, the Arab Conquests afterwards, and ends with a very short relation of the death of Caliph Mu'tasim (252 A. H. — 866 A. D.) These manuscripts are copied by Muhammed b. Ali Muhammed الطندقای (?) in Rab. I. 873 (3. Ocl. 1468) and the first volume bears the title: الجزء الاول من كتاب الفتوح The Arab Conquests in Central Asia are reported in the second volume.

From the comparative researches on the III.^d and IV.^d centuries Arabic and Persian Historical works it is evident that Ibn A'tham belongs to a quite early period (III.-IV. century of Hegira) of Arabic Historians, that he was an author contemporary with the great historians like Tabari, Balazuri and Yakubi, and consequently belongs to the same circle, although his work differs in many ways from the famous *Annales* of Tabari, or the other known sources. On the other hand we see a close connection concerning Kutaiba b. Muslim's campaign against Khwarizm and Samarkand, as well as the Khazars, with the works of Ibn A'tham al-Kufi/Bal'ami (see large version, Zottenberg's translation) and the Turkish version of Tabari's *Annales*; but Ibn

A'ṭham's work contains some reports which are not to be found elsewhere. The importance of Ibn A'ṭham's work, concerning the VIII.th century History of Turkestan, is great; and that is why, in spite of Gibb's research, the author of this article makes some episodes of the Arab conquest in Central Asia the subject of his study.

II. Maverannahr and the neighbouring countries at the time of the Arab conquest.

When the Arab Conquest approached Khorasan, the Muslims met, among other peoples, the Turks. The Turkish population of Tokharistan, the northern part of Khorasan and Maverannahr, seems to comprehend quite a large number of the native population. The countries along Sirderya (Jaxartes), Talaş and Tchu belonged to the 'Turkish Kahan', the ruler of the Karluks. Even in Tokharistan and Sidjistan there were the 'native* rulers of Turkish origin, like Nizek al-Turkushi (Tarkashi?) and the 'Great Rutbil'. We can presume that some of the Turkish people along Sirderya -and perhaps in some parts of Maverannahr- were at this time semi-nomad; it is also evident that the several 'City-States'in Maverannahr had in their service Turkish soldiers, archers and horsemen. The main population of Maverannahr and Khwarizm was of Iranian origin, like the Soghdians and Khwarizmians. The Soghdians distinguished themselves as merchants, and held in their hands the whole trade of the route from China to Persia; their skill in commercial affairs was combined with the colonization of some districts along the Chinese Silk-Route; their economic prosperity was accompanied with a high cultural development; the capital of Soghd - Samarkand, belonged to one of the three greatest cities of Maverannahr (the two others were Bukhara and Paykand) and was the centre of trade. After the Conquest of Paykand (in 87 Hegira) and Bukhara (in 89 H.) by Kutaiba b. Müslim it was the turn of Samarkand. The Soghdian Ikhshid (ruler) Tarkhun was obliged to make, an agreement with the Arabs and recognise some sort of sovereignty of the Muslims; but his attitude caused an uproar in Samarkand and ended with the assassination of Tarkhun, the break of the Arab sovereignty over Soghd, and the accession of the new ruler -Ghurak to the throne. Kutaiba considered all these events as open enmity against the Muslims; but did not interfere at once, because he had to settle many other urgent affairs. First, he removed the dangerous chief of the Sidjistan Turks, Nizak Tarkahn; secondly, he made an agreement with the Great Rutbil of Sidjistan; and only thereafter began to make preparations for the two new campaigns, against Khwarizm and Samarkand.

III. The early Arab incursions and campaigns into Maverannahr and Khwarizm.

After the Conquest of Merv (31 Hegira-651 A. D.) the Arabs approached Türkistan and in several incursions attempted to penetrate into Arrituderya (Oxus) valley; but the internal conflicts in the Caliphate prevented Müslim expansion beyond Khorasan; it was only after 77 H. (699) that the Arabs renewed their activity against Khwarizm, Paykand, Bukhara and Samarkand; this activity increased after the nomination of Kutaiba bin Müslim al-Bahili to the post of Governor-General of Khorasan (in 86 Hegira, 705 A. D.). He conquered the rich city of Paykand, the principal city of Maverannahr¹Bukhara, and reduced the greatest part of the Zarafshan valley to Arab domination; only Khwarizm and the Country of Soghd remained still outside Müslim rule.

IV. The conquest of Khwarizm (93 H.-712 A. D).

in connection with the Arab campaign against Khwarizm, Ibn A°tham al-Kufi and Bal°ami (according to Zottenberg's translation) describe the internal conflict in this country, between the Khvvarizmshah jlsu». (Djangan? Djanfar? Djigan? etc) and his brother Khurrazad; the same report is given by Tabari. A Russian archaeologist, Tolstov, considers the state of affairs in Khwarizm as a struggle between the 'democratic' elements, headed by Khurrazad and rising feud¹ clique, guided by the Khvvarizmshah; but it is difficult to come to such a conclusion, in view of the scarcity of source material; one thing is clear, Kutaiba bin Müslim took every opportunity of this internal conflict and marched into Khwarizm, after receiving an invitation from Djangan (?), against his rebel brother. The details of the Arab campaign are not reported; but the resistance of Khurrazad was easily broken and the Khwarizmshah Djangan continued to rule as a vassal of the Arab Conqueror. in connection with this campaign we learn some particularities in the manner of bringing the new lands under Müslim domination, and the conditions of Arab sovereignty; as usual the tribute consisted of great sum of money, and an auxiliary army raised from the native population had to accompany Kutaiba bin Müslim on his next campaigns. it is possible that Khwarizm was put into the same position as Samarkand, according to the agreement concluded between Kutaiba and Tarkhun, the Ikhshid (ruler) of Samarkand, some years before. it seems that Kutaiba remained in Khvvarizm about six months, during which time he was busy drawing up regulations for the newly conquered country; at the same time he completed the preparations for the campaign against Samarkand.

V. The Conquest of Samarkand (93-94 H ; 712 A. D).

in nearly all the sources are reported the dialogue between Kutaiba b. Mulim and Mucassir ibn Muzakhim, one of the Arab personalities of this period, concerning the imminent campaign against Samarkand. From this dialogue we learn how Kutaiba b. Müslim was anxious to keep his designs in the greatest secrecy; he planned to attack Samarkand by surprise, because of the strength of the walls of this city, and wished to deprive the Soghdians of all outside help which could be received from Shash, Ferghana and the Turkish Kaghan. The Arab army was given an order to march to their headquarters in Merv, but immediately another order was sent - to begin the campaign against Samarkand. The Müslim army was accompanied by the auxiliary forces from Khwarizm and other countries under the Arab domination from some districts, for instance in Khorasan, the ordinary people were summoned on a large scale.

The details of the fighting under the walls of Samarkand are of the greatest interest; Ibn A'tham's record about it is the fullest among existing sources; the story that Samarkand could be conquered only by a man whose name corresponded "the Saddle of a Camel,, deserves some attention; indeed, Kutaiba, when he heard of it, was delighted and explained that he was the man, because his name bore this meaning (السيب - Saddle of Camel). This "Camel-Saddle,, story is reported also by Bal'ami and Dinavari.

Particular interest in the record of Ibn A'tham attaches to report on the Commitment, given by Kutaiba bin Müslim to Ghurak, the Ikhshid of Samarkand, when the Soghdians were obliged to conclude a peace treaty with the Arab conqueror. Ibn A'tham gives first the text of the Commitment, regulating the state of affairs in Soghd. Other sources supply much less detail, although Bal'ami gives nearly the same account; but Ibn A'tham is fuller - and is, as we can presume, the original document of this agreement. It corresponds in form and in content to the other contemporary or early Commitments, given by the Arab conquerors to the subdued rulers.

Its especial value lies in the enumeration of the conditions, concerning the tribute, contribution and obligation of the Soghdians, as well as some economic data. As I know, it is the earliest Arabic diplomatic record concerning Samarkand and perhaps the whole of Turkestan; it does not give the same date as some other sources; Tabari and many others give the date of the Conquest of Samarkand and the peace treaty with Ghurak as the year 93 Hegira; but Ibn A'tham gives the year 94; Yakubi put also 94 Hegira.-it is possible that the surrender of Samarkand took place in 93 Hegira, but the Commitment was given at the beginning of 94; or may be a report about a second conquest of Samarkand.

The whole story of the campaigns of Kutaiba bin Müslim against Khwarizm and Samarkand gives a fairly clear picture of the conditions existing at that period in Maveraunnahr; at the same time we learn many particulars of the Müslim warfare in the North-East parts of the Caliphate; through these campaigns we can judge abilities of Kutaiba bin Müslim as a Commander-in-Chief, a conqueror, an administrator and as a man. We observe during these conquests Kutaiba's great skill as an army leader, his personal courage and the quickness of his activities; but his behaviour after the victory was not always correct; he easily breaks the conditions of the armistice and imposes new conditions to secure the Arab domination in the newly conquered lands; his motto seems to be "Vae victis," although his attitude is sometimes contrary to the Müslim Law;-it is why Kutaiba was afterwards accused of perfidy and treachery and some of his regulations in Samarkand were afterwards cancelled. We see that in the conquest of Khwarizm and Samarkand the main tasks of Arab success were not religious, but economic and political. Kutaiba wholly satisfied his warriors with rich booty and at the time secured an important strategic centre, needed for the undisturbed domination and the future conquests of the Arabs.